(ئەفشار: خانەیێکی نەرد، ئاهەنگێکی مۆسیقا، هۆزێکی ئێرانی)

سوڵتان و سەرداری زەریا و وشکاییم ڕۆ
سەبری سەرداران کڵاو زێڕم ڕۆ
گەورەی غولامان دوڕ لە گوێم ڕۆ
شاهنشای مەجلیس بادەنۆشم ڕۆ
سەردەستەی هەموو عەزیزانم ڕۆ
سەرداری ساحێب کەنیزانم ڕۆ
بێدادی گەردوون کەیقوبادم ڕۆ
شێری زەبر بەدەستی وەک فەرهادم ڕۆ
شیرین بەم ڕەنگە خوسرەو دەلاوێنێتەوە
لەناو فوغان و ئێش و ئازاردا وەک بەرد تواوەتەوە
دەستی برد و خەنجەری تیژی هەڵکێشا
دەسکی خستە سەر گۆڕی خوسرەوی پەروێز
نووکی خستە سەر ئازاری ئاگر (یا هەنار، مەبەسی مەمکە)
سەری بڵند کرد و ڕوانییە بەرد
وتی: ڕۆژگار سفڵەیە خودا ئاگادارت بێ
وا منیش دەڕۆم بەڕێگەی ڕۆژگار (قەدەر)
با ڕۆژی ڕووناک ببێ بە تاریکستان
ڕوو بکەینە لای مردنی ڕەش
سەرمان بنێینە بان بەردی ڕەش
لەناو قووڵاییێکی تاریک و تەنگ

بێگومان ئەم برە شیعرەی خانا لە هەڵبژاردەی «شیرین و خوسرەو» هەندێ تینوەتی خوێندەواری کورد دەشکێنێ، بەڵام ناسینی خانا و هونەری بەرزی لە خوێندنەوەی هەموو ڕۆمانە شیعرییەکەدا هەستی پێدەکرێ. لەبەر ئەوە پێویستە ئەم بەرهەمە لاپەڕەکانی تەنیا سەرچاوەی لێکۆڵینەوەی ئەکادیمی نەبێ بەڵکو شەوچەرەی کۆڕی حەسانەوەی ماڵی کوردیش بێ.

***

بیستنی ڕستەی «خانای قوبادی» لەناو مێشکی ئەدەب دۆستی کورددا وێنەی کەسێکی باڵا بەرزی قارەمانی بەهێز دروست دەکا. لەناو ئەم قاڵبەدا گیانی شاعیرێک جوولە دەکا بەمێشک زۆر شت دەزانێ، بەچێژ و خەیاڵ ئەوەندە ناسکە نابێ دەستی لێ بدرێ و هەر لە دوورەوە دەبێ تەماشا بکرێ.

ئەم شاعیرە زاگرۆسییە لەسەر لووتکەی بەرزی زاگرۆسەوە دەنوارێتە هەورامان و هەموو کوردستان. لە

هونەری داستان سەراییدا (ڕۆمانی شیعری) کەلێنێکی گەورەی پڕ کردۆتەوە. ئەو بەرهەمەی لەبەردەستمان دایە، مافی ئەوەمان دەداتێ بە یەکێ لە شاعیرە گەورەکانی بژمێرین، ئەوەی لەبەردەستیشدا نییە لە دواڕۆژدا بێگومان ئەدەبی کوردی دەوڵەمەندتر دەکا.

بەشی حەوتەم

وەلی دێوانە

١٧٤٥ - ١٨٠١

بەسەرهاتی وەلی دێوانە:

وەلی دێوانە یەکێکە لەو شاعیرانەی ناوبانگیان فراوانە بەتایبەتی لە ناوچەی سلێمانی و شارەزوور و هەورامان و گەرمیانی کەرکووک، ئەم ناوبانگە بێ سنوورە لەگەڵ کەمی زانیاری لەبابەت ژیانی شاعیرەوە ناگونجێن، سەرەڕای ئەمەش ئەو زانیارییە کەمە بووە بەکۆمەڵێک هەواڵی نامەنتیقی و پێچەوانەی یەکتری، ڕۆشنبیر دەخەنە گێتییێکی پڕ لە گیروگرفت و تەنگوچەڵەمە، بەهیچ جۆرێ ناتوانێ سەر لە مەسەلەکە دەربکا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا نابێ وەلی دێوانە لە مێژووی ئەدەب دووربخرێتەوە چونکە بەرهەمی ئەو شاعیرە مێژووی ئەدەبی ڕەنگین کردووە.

ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە نازناوی شاعیر «وەلی دێوانە» لەناو شیعریدا و لەلای خەڵکی بەم ناوە ناسراوە. لەبارەی ناویەوە بەڵگەیێکی باوەڕپێکراو بەدەستەوە نییە. ناوی لە سەرچاوەکاندا بە(میرزا محەمەد) و (ڕەزا کوڕی کوێخا حەمە) و (وەلید) هاتووە، گۆیا ئەم ناوەی دوایی (وەلید) سواوە و بچووک کراوەتەوە و بووە بە(وەلی).

وەلی دێوانە لە ساڵی ١٧٤٥ لە دایک بووە، شوێنی لە دایکبوونیشی دیاری نەکراوە. سەرچاوە هەیە دەڵێ لە ناوچەی بەکراوای هەڵەبجە لە دایک بووە، هی دیکە گوندی شێروانە دەستنیشان دەکا بۆ جێی لە دایکبوونی وەلی دێوانە.

سەرچاوەکان لە بابەت دەستنیشان کردنی هۆز و عەشرەتی وەلی دێوانەش یەکتری ناگرنەوە، هەندێ لە هۆزی شێخ سمایلی حسێبی دەکەن، هی دیکە دەڵێن لە کەمالەیی یا مکاییلی عێلی جافی مرادییە، ڕەنجووری شاعیر وەلی دێوانە بەکەسێکی سەر بەعەشرەتی گێژ دەزانێ.

وەلی دێوانە لە ساڵی ١٨٠١ کۆچی دوایی کردووە و لە گۆڕستانی سەید سادق نێژراوە، خەڵکی ئەوناوە ڕێزی لێ دەنێن و بەچاوێکی بەرز تەماشای دەکەن، چونکە بەرهەمی شیعری بووە بەگۆرانی لەسەرزاری خاوەن دڵانە، ئەو شیعرانە ڕەنگدانەوەی ناو دڵ و دەروونی هەرزەی ناو کۆمەڵی کوردەوارییە لە کوڕ و کیژ.

لە وردبوونەوە لە شیعری وەلی دێوانە ئەوە دەردەکەوێ نابێ کەسێکی بێ سەودا و نەخوێندەوار بووبێ، حوجرەی مزگەوت لە هەموو ڕۆژگارێکدا تەنیا بۆ دەوڵەمەند نەبووە خوێندەواری لێ وەربگرێ، بەڵکو بۆ هەژارانیش بووە، لەبەر ئەوە وەلی دێوانە بەلای کەمی قۆناغێک یا زیاتر لە حوجرەی مزگەوت بووە خوێندەواری وەرگرتووە، بەڵام خوێندنی هەموو زانستییەکانی تەواو نەکردووە. لە بنەماڵەیێکی هەژار

بووە، شوانکارەیی کردووە. ئێسگەی هەرە دیار لە ژیانی وەلی دێوانە دەتوانین بڵێین دڵداری بووە، ئەمە بووە بەڕەمزی ئەو ژیانە و هەموو هەست و نەستی شیعرایەتی بۆ ئەو دڵدارییە خەرج کردووە.

لە ژیانی شاعیردا ئەوە دەگێڕنەوە گۆیا حەزی لە کیژێک کردووە، ناوی «شەم» بووە، کورتکراوەی ناوی «شەمسە» ، زۆربەی گێڕانەوەکانی بەسەرهاتی ئەم دڵدارییە لە حیکایەتی نێوان مەجنوون و لەیلای عەرەبی دەکا ، وەکو ئەوەی بەمنداڵی وەلی دێوانە لەگەڵ «شەم» لە قوتابخانە خوێندوویانە و لە دواییدا لەبەر ئەوەی دوژمنایەتی کەوتۆتە نێوان بنەماڵەی هەردووکیان، شەمیان نەداوەتە وەلی دێوانە، هەروەها لە ئەنجامی دڵداری و نەگەیشتنی بەدلبەری خۆشەویستی شێت و شەیدا بووە و کەوتۆتە چۆڵ و هەرد، لەبەر ئەوە ناویان ناوە وەلی دێوانە، تا ڕۆژێ لە ڕۆژان لە ئەنجامی نەگەیشتن بەئامانج سەری ناوەتەوە.

شیعری وەلی دێوانە

وەلی دێوانە شاعیرێکی ڕەسەن بووە، ئیلهامی شیعری زیاتر لە سۆزی ناو دڵ و خەیاڵی دەروونی وەرگرتووە، نەک بیری ناو مێشکی. شاعیرە کلاسیکییەکانی هاوچەرخی خۆی و پاش ئەو سەردەمەی تیایدا ژیاوە شایەتییان بۆ داوە کە شاعیری چاک بووە. ڕەنجووری ستایشی کردووە و نامەی بۆ نووسیوە و بەهۆی کۆچی دواییەوە ماتەمنامەی بۆ داناوە. مەولەوی بەدێوانە لە قەڵەمی داوە، گۆیا لە ئەنجامی دڵداری لەگەڵ شەم شێت بووە و ڕووی کردۆتە بیابان.

شیعری وەلی دێوانە لە ڕووی ڕوخسارەوە لە شیعری میللی سەرزار نزیک دەکەوێتەوە، وشەی ئاسان و ڕستەی سفت بەکاردێنی، لە قافیە و ڕیتمی ناوەوەی شیعر وەستایە، شێوازی تێکەڵاوە لەبەر ئەوە دەتوانرێ شیعری خەڵکی دیکە یا شیعری میللی سەرزار بکەونە ناو شیعری ئەوەوە، هەروەها پێچەوانەش دەبینرێ وەکو ئەوەی شیعری وەلی دێوانە بەناوی یەکێکی دیکەوە تۆمار کرابێ.

سروشتی شیعری وەلی دێوانە و ژیانی دڵداری و گێڕانەوەکانی بەسەرهاتی ئەم دڵدارییە لەلای خەڵکی خۆشەویستیان کردووە، بۆیە هەندێ لە شیعرەکانی وەرگێڕاونەتە سەر دیالێکتی کرمانجی خواروو (سلێمانی) و کراون بەگۆرانی و لەسەرزاری زۆربەی گۆرانی بێژانن. پیرەمێرد دەستێکی باڵای هەیە لەم وەرگێڕانەدا، هەندێکیانی وەکو خۆی وەرگێڕاوە و هەندێکی دیکەیانی بەدەسکارییەوە. ئەم کارە لە ڕووی هونەری و پەروەردەییەوە لەوانەیە کارێکی بەجێ بێ بۆ ئەوەی خەڵکی کورد ئاگاداری سامانی نەتەوایەتی خۆیان بن، بەڵام لە ڕووی پاراستنی بەرهەمی ئەدەبییەوە پێویستە ئەم بەرهەمانە وا وەربگێڕێن وەکو شاعیر خۆی داینابوون.

نموونەی شیعری وەلی دێوانە

سەرتاپەی شیعری وەلی دێوانە بۆ شەم وتراوە، هیچ تاقیکردنەوەیێکی هەستی لە مێشکی شاعیردا نەبووە بێ ئەوەی شەم لە خەیاڵیدا بێ، لە زۆربەی شیعریدا ناوی شەمی هێناوە، ئەگەر تووشی لیریکی وا بین ناوی دلبەرەکەی نەهێنابێ، لە ناوپێچی مانا و وێنە شیعرییەکاندا دەتوانین ئەو کیژە دڵڕفێنەی شاعیر بەدی بکەین. دەتوانین بڵێین وەلی دێوانە ژیان و هەست و هیوا و ئامانجی هەمووی لە پێناوی ئەو

کچە خەرج کردووە، ئەگەر لێمان بپرسن مەبەسەکانی شیعری شاعیر دیاری بکەین وەرامی پرسیارەکە لە ڕستەییێک پێکدێ «هەرچی شاعیر وتوویەتی بۆ شەم بووە».

١- سروشت بۆ دلبەرە و کوژراوی ئەوە

لە پارچە لیریکێکیدا وەلی دێوانە دەڵێ:

گوڵەن چەمەنەن گوڵەن چەمەنەن
وەمەیلت دیدەم گوڵەن چەمەنەن
وەهارەن سەوزەن ئاوەن پای کاوەن
هاژەی وەفراوان شاخەی شەتاوەن
تەمەن دووکەڵەن گەردەن غوبارەن
فرمێسکەن چەمەن سەیلەن فووارەن
سەنگەن کۆسارەن سەرکۆ هەن هەردەن
وەنەوشەن شەوبۆن گوڵەن یا وەردەن
سەڕعیەن شەیدان نەجدەن مەجنوونەن
فیراقەن وەسڵەن یامالەن هوونەن

شاعیر دیمەنێکی جوان و ڕەنگینی بەهاری هەورامانی کێشاوە، ئەم هەموو سروشتە تەڕ و ئاوادارە شێت و شەیدای بیابانی نەجدە چونکە مەجنوون لە دووری لەیلا پەرێشان بووە و گیانی سپاردووە. وەلی دێوانە لێرەدا ناوی شەمی نەهێناوە، هەروەها ناوی لەیلاشی نەهێناوە، بەڵام مەبەسی ئەم دوو دلبەرەیە، خۆی لەگەڵ مەجنوون بەراورد دەکا. بەلای شاعیرەوە بەهاری تەڕی کوردستان هەر وەکو هاوینی وشکی نەجدە، ئەگەر دڵداری لە گۆڕێ بێ.

٢- یاران نە جەرگم

«یاران نە جەرگم» شیعرە لیریکییە بەناوبانگەکەی وەلی دێوانەیە، لە کوردستان بەتایبەتی، لە وڵاتی سلێمانی لەسەر زاری خەڵکییەوە بەئاوازی پڕ لە سۆز دەیچڕن. گۆرانیبێژ تەنیا بەشێوەی خۆی نایڵێ کە شاعیر دایناوە، بەڵکو دەسکاری دەکەن و دەیهێننە سەر دیالێکتی کرمانجیی خوارووی ناوچەی سلێمانی. پیرەمێرد دەستی لەمەدا هەیە و ئەم شیعرەی وەرگێڕاوەتە سەر شێوە قسەکردنی خەڵکی سلێمانی:

یاران نە جەرگم یاران نە جەرگم
من (شەم) شێوەیێ تیر دان نە جەرگم
هەر وەخت کە مەیۆ ئاکام مەرگم
ئامانەت کەفەن نەکەن وەبەرگم

بەو شەرت نەشۆران حاشیەی ئەندامم
نەواکم پێش بۆ زوخاو نەزانم
شەهید وەبێ غەسل بێ کەفەن خاسەن
هەرکەس شەهیدەن هوون بێ قەساسەن
بەڵام وەسیەتم جە لاتان ئیدەن
ئەر سەد دوور نە خاک گۆڕخانە و زێدەن
با هەر مەزارم نە ڕای خێڵان بۆ
نە گوزەرگای (شەم) جەبەڵ گێلان بۆ
میلێ وە ئەندام بەژن و باڵای (شەم)
بکەن بەفەرقم بەبێ زیاد و کەم
تاقێ هەر نە تەرح تاق ئەبرۆی ئەو
بسازن نە فەوق مەزارم جە نەو
بنیان نە ڕووی تاق مەجمووعی فەردم
بنویسان وەدەست شەست ئەو مردم
تا هەرکەس وینۆ میلی مەزارم
بزانۆ کوشتەی ئەو (شەم) ڕوخسارم
خوسووسەن ئەو (شەم) تاتاری چینەن
نە سەحرا بێزار جەبەڵ نشینەن
بەڵکم وێش قیسمەت جە ڕاگوزارێ
ڕاش گنۆ وە سەر گڵکۆی من جارێ
بزانۆ زەدەی دەست وێشەنان
داخ وەگڵ بەردە حەسرەتکێشەنان

گەلێ لە شاعیران وەسیەتنامە یا ماتەمنامەیان بۆ خۆیان نووسیوە، ئەوەی ئاشکرایە ئەم دوو مەبەسە لە ناوەرۆکی شیعردا دوو شتی جیاوازن بەڵام لە یەکترییەوە نزیکن و زۆر جار تێکەڵی یەکتری دەبن، بێگومان ئەو شاعیرەی لەپێش مردن بۆ خۆی دەلاوێنێتەوە مەبەسی وەسیەتە، ئەوەی دەیەوێ بەخەڵکی بگەیەنێ دەری دەبڕێ بۆ ئەوەی لە دوای مردنی داواکانی بگەیەنرێنە ئەنجام.

لەم وەسیەتەدا وەلی دێوانە کەسی لەبیر نەبووە لە شەم بەولاوە، خۆی بەشەهید داناوە، بێگومان جێی بەهەشت دەبێ، کوشتەی دلبەرەکەیەتی، بەڵام ئەو خۆشەویستە تاوانبار نییە، چونکە ئەگەر ئەو نەبوایە،

شەهید نەدەبوو، شەهیدیش نەبێ بەهەشتی مسۆگەر نییە. تا لەو بەهەشتەدا بە شەم شاد دەبێ پێویستە گۆڕی بەو شیعرانە هەڵبەسترێ کە بۆی وتوون.

٣- «شەم»ی ناسک

وەلی دێوانە پەردە لەسەر پەیکەری «شەم»ی خۆشەویستی لادەبا و بەم ڕەنگە وەسفی لەش و ناز و نیاز و کردەوەی دەکا:

نازک ناز (شەم) نازک ناز (شەم)
نازک لارەولەنج غەمزە و ناز (شەم)
نازک قەوس قاش مودرەت ساز (شەم)
نازک باڵا سەوڵ سەر ئەفراز (شەم)
نازک لەب شەهد شەکەر ڕێز (شەم)
نازک تەبەسسوم قەند ئامێز (شەم)
نازک گەردەن مینای بەرز (شەم)
نازک سینە ساف سەدەف تەرزا (شەم)
نازک زولف دێز عەنبەرین (شەم)
نازک ڕێزەی ڕاز شەکەرین (شەم)
نازک دندانان گەوهەر دانە (شەم)
نازک نەخش خاڵ لووتەوانە (شەم)
نازک دوو بازوو پەنجە و دەست (شەم)
نازک ئەنگوستان خەنابەست (شەم)
نازک پێشانی پەڕشەوبەند (شەم)
نازک شێوە شۆخ شا پەسەند (شەم)
نازک زەنج زەڕ زەنەخدان (شەم)
نازک شاماران بان شام (شەم)
نازک دوو قەندیل قودرەت بەند (شەم)
نازک نازکی کەمەربەند (شەم)
نازک دیدەمەست پەڕ خومار (شەم)
نازک بینی خاس ئەلف وار (شەم)
نازک ئەو بەیاز بناگۆش (شەم)

نازک ئەگریجان سەر نە دۆش (شەم)
نازک نان موشک عەنبەر بار (شەم)
نازک ساق و سیم میناکار (شەم)
نازک دوو گۆنای گوڵ دەستوور (شەم)
نازک چارە بەدر پەڕ جە نوور (شەم)
نازک ڕەفت و خاو خەرامان (شەم)
نازک نازکی بێ ئامان (شەم)
یاشا هەر (شەم) بۆ بەو تەور شێوەش بۆ
هەزار پەروانە چون من لێوەش بۆ
ئەسپەردەی قەندیل شای نەجەف ماڵ بۆ
بە دواز بالاش جەزوان لال بۆ

لەم شیعرەدا وەلی دێوانە ویستوویەتی وەسفی شەم بکا بە وشەیێک «نازک»، هەروەها ویستوویەتی لە هەر ڕستەیێکی کورتی وەسفیدا ناوی «شەم» بهێنی، لەبەر ئەوە وشەی «نازک»ی کردووە بەسەرەتای هەموو نیوە دێڕی شیعرەکەی و «شەم»ی کردووە بەپاش قافیە، بێگومان ئەمە ئاواز و ریتمێکی تایبەتی داوەتە شیعرەکە و گوێی مۆسیقی بەئاسانی وەریدەگرێ.

بەراوردە ڕەوانبێژی و جوانکارییەکانی وەلی دێوانە لە دەستووری شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەچوونەتە دەرەوە، بەڵام ئەوە هەیە سروشتی ڕەنگینی ناوچەی هەورامان بەشیعرەکانەوە دیارە، بێجگە لەمە هەڵوێستی خوێنەری کورد بەرامبەر ئەم شیعرە بەخاوەنەکەی دەگۆڕێ کە وەلی دێوانەیە، بەو کەسە دەگۆڕێ کە بۆی وتراوە ئەویش «شەم»ە، لەبەر ئەوە شیعرەکە ئەگەر وەسفێکی حیسسی موجەڕەدیش بێ، وەک سۆزێکی بەکوڵ دەکەوێتە بەرگوێ چونکە عاشقێکی ڕاستەقینە بۆ کیژێکی نموونەی جوانی و ڕەوشتی چاک وتوویەتی.

٤- وەلی دێوانە لەگەڵ شەم دەدوێ

ئەم گفتوگۆیەی وەلی دێوانە بەرەو ڕوو نەبووە. شاعیر لە کونجی خەیاڵ دانەنیشتووە ئەم شیعرە بنووسێتەوە و لە پاشانا لەبەری بکا، ئەوجا لە شەم بگەڕێ و بیدۆزێتەوە و بەرامبەری بوەستێ و شیعرەکەی بۆ بخوێنێتەوە، ئەمە ڕووی نەداوە، ئەوەی ڕوویدابێ ئەوەیە لەگەڵ ئەوەی هەمیشە و هەرگیز شەم هەر لە خەیاڵیدا بووە، بەڵام لە دەمێکدا تارمایی دلبەری نازدار لەسەر دڵی شاعیر سێبەری کردووە، ئەمە ئیلهامی داوەتە شاعیر ئەم دێڕە شیعرانە بۆ تارمایی پەیکەری جوانی شەم بگێڕێتەوە.

هەی (شەم)ی شەوان هەی (شەم)ی شەوان
هەی (شەم)ی شەریف شەوچرای شەوان

هەی سوڵتان من هەی ڕۆحی ڕەوان
هەی بینایی عەین دیدەی بێ خەوان
هەی سوڵتان من کۆچ کەردی سالار
هەی زوڵف جە بۆی عەتر موشک نافدار
هەی ئاهووی ڕەوێڵ نساسل کەرد
هەی تەشریف وە مڵک لەیلاخان بەرد
هەی عەنبەرین خاڵ سەوسەنی کلاف
هەی خانی خانان سیماڵی جاف
هەی من دێوانە زوڵف و خاڵی تۆم
هەی من پەروانە پەڕ زوخاڵی تۆم
تۆ جارێ نامەی وەسەر وەختمدا
هیچ نەدیای وە ئێش زام سەختمدا
نەپەرسای ئەحواڵ من پەی تۆ چۆنم
چون ڕەوانەن زۆخ زام دەروونم
بێ مروەتیت کەرد هەی (شەم) دەربارەم
هەر من پەی تۆ قەیس سیاستارەم
هەوای سەربەرزی ئێلاخان کەردی
ئەی (شەم) حەیفت کەرد من جە یاد بەردی
وادەمان ئەورۆ کە ڕۆی دیوان بۆ
مەر حەق بسانۆ حەق من تۆ
وەرنە تۆ وەشبای (شەم)ی سەوڵ قامەت
وادەی من و تۆ کەوتۆ قیامەت

لە نیوەی یەکەمی ئەم شیعرە لیریکییە وەلی دێوانە قسە لەگەڵ «شەم»دا دەکا، لە سەرەتای هەموو نیوەدێرێک بە«ئەی» بانگی دەکا، واتە ئاوڕی لێ بداتەوە و گوێ لە قسەکانی بگرێ، دیارە قسەکانیش هەمووی ستایش و پێداهەڵدانە بەسەر جوانی و مەزنی شەم. لە نیوەی دووەمی شیعرەکە گلەیی لێ دەکا چونکە ئاوڕی لێ ناداتەوە، لێی ناپرسێ و گوێی لێ ناگرێ. بەڕاستیش ئەڤینی شاعیر کە تووشی مەینەتی کردووە هۆی بنچینەیی «شەم»ی نازدارە، مەگەر لە ڕۆژی حەشر بگاتە ئەنجام و بەبەهەشت کۆتای بێ.

٥- خۆشەویستی جافان

«شەم» بەلای وەلی دێوانەوە تەنیا سەرپشک و خۆشەویست و دیار و جوانی ناو هۆزی جاف نییە، بەڵکو جوانی جوانانی کیژی هەموو ڕووی سەر زەوییە، لێرەدا شاعیر دەیکا بەکیژی جاف بۆ ئەوەی ببێ بەڕەمزی کوردەواری خۆماڵی. لە لیریکییەکەیدا دەڵێ:

مەحبووبی جافان مەحبووبی جافان
مەحبووبی بێ عەیب تایفەی جافان
سەر قەتار پۆل عەنبەرین نافان
سەرکێش ڕوێڵ موشکین کلافان
ئاهووی مدبرماس مەکان نە هەردە
چووزەی سەنگەرچەی نەساسڵ کەردە
خاوێر خاڵدار خەتا و خوتەن ماڵ
تەتار نە هەردەی شۆخ شیرین خاڵ
وەتەن نەزامەن سەربەرز لەیلاخ
سەید سەکوان سەیادان بێ داخ
چەرخ و چەم سیا چوست چالاک پەڕ
شەیدای شکار جۆ چنگ وە هووناو تەڕ
لاچین شەش دانگ سەحەر جەلان خێز
شمقار تیژباڵ توند و چاپوک خێز
شەم شابەسەند گشت سیابانان
نام تۆم نە بەزم خوسرەوان وانان
بەو شەوق و جەمین (شەم) ڕوخسارەوە
کێت نەداوە دەم گڕەی نارەوە
بەو قاش قەتران دڵ پێ ئێشاوە
ستوون یانەی کێت نەکێشاوە
بەو دیدەی سیای سورمەی سای سێوەنگ
موژانت وەهوون کێ نەکەردەن ڕەنگ
بەونیم نیگای ناز پێواری پەردە
ئاخر کێت نەکەرد وە ئازیز مەردە

بەو بالای نەوتووڵ وە ئەو ڕستەوە
بەو کۆکۆی کلاف دەستە دەستەوە
ئێستە دڵ جە کێت نەستانان وەزۆر
ئاخر یانەی کێت نەکەردەن خاپوور
من دێوانە بیم جە داغ تۆوە
داغ نیان وەبان دەماغ جە تۆوە

ژیانی کۆچەری بەڵگەی تێکەڵی و سەربەستییە، زۆر شت دیارە، نهێنی کەمە. وەلی دێوانە ئەگەر لە ژیانی دەشت و کۆچەری کراوەش نەبێ و هەموو کچی کۆمەڵی نەدیبێ «شەم» هەر سەرپشک دەبێ، چی جا لەو ژیانی جافەتیدا هەموو کچێک دەبینرێ، کەس لە پەنا ناژی کەچی «شەم» لەناو هەموویاندا دەدرەوشێتەوە. شاعیر گەیشتۆتە باوەڕێک تەنیا «شەم» شایانی ئەوەیە پەیمانی دڵداریی پاکی لەگەڵدا ببەسترێ.

٦- «شەم» لەیلا و زولەیخا و هەموو ئەوانی دیکەیە

وەلی دێوانە کۆمەڵێک نازەنینانی مێژووی دڵداری لە گێتی خۆشەویستیدا کۆ دەکاتەوە بۆ ئەوەی هەموویان لەناو «شەم»دا بتوێنێتەوە یا «شەم» بکا بەڕەمزی هەموویان. لە شیعرە لیریکییەکەیدا دەڵێ:

وەخاڵی تۆوەن وەخاڵی تۆوەن
نووری لیقای حەق وەخاڵی تۆوەن
شوعلەی (شەم) وەشەوق جەمالی تۆوەن
دەردینان وەداغ کەمالی تۆوەن
(لەیلا) کەنیزەک (شیرین) بەندەتەن
(زولەیخا)ی میسری وەزەڕ سەندەتەن
(هومەیلا)ی زەریف (بەلقیسا)ی باڵدار
(گوڵشاد)(گوڵەندام)(عەزرای) گوڵعوزار
یەکایەک حەیران بەژنی بالاتەن
بالای نەونەمام سەوڵی ئالاتەن
(دلارام)ی دەور (سەمەن بۆ)ی پەری
پەنجەی (بیژەن) زوهرە و مشتەری
(خەرامان) حەیران حوسنی زێباتەن
گوڵ جەمینی ڕەند جان وەفیداتەن

حۆرانی جەننەت فریشتانی فەرش
سەناخوانتەن جە زەمین تا عەرش
گوڵ بەگوڵستان وەداخی تۆوەن
داغداران وەداغ دەماغی تۆوەن
هەرچەند پەروانان هەن جە ساراوکۆ
گشت ماتەن جە شەوق شەم ئەفرۆزی تۆ
من چون پەروانان هەر جان فیدای تۆم
هیجرانی جەمین بەزم ئارای تۆم
وەسەرگەردت بام شای سپی شەمان
سەرگەردانی تۆم دوڕ جەهام دەمان
بەعەشق خاڵی وێت خاتر شادم کە
یا ڕوخسەت یا مەرگ یا ئازادم کە
ئێستە بەو چینم تۆ لادی سازبە
جە گشت عەزابێ گەردەن ئازادبە

لەم شیعرەدا ئەوە دەردەکەوێ شاعیر شارەزایی لە مێژووی دڵداریدا هەیە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، ئەو جوانانەی ناوی هێناون لە حیکایەتی ئایینی و گێڕانەوەی ناو خەڵک وەرگیراون، لە دواییدا ئەم حیکایەت و گێڕانەوانە تەنیا لەناو ئەدەبی میللی نەنووسراو (فۆلکلۆر) نەمانەوە بەڵکو ڕۆمانی شیعری بەرزیان لێ دروست کرا. جگە لەوە ئەو کچە جوانانە بوون بە «بووکی شیعر» لە ئەدەبی کوردی. لە نیوەی دووەمی سەدەی هەژدەمینەوە «شەم»ی وەلی دێوانە بوو بەبووکی شیعر و چووە ڕیزی ئەوانی دیکەوە.

٧- گیانی وەلی دێوانە لەژێر پێی «شەم»دا

لە پارچە شیعرێکی کورتی لیریکی وەلی دێوانە موناجات لەگەڵ «شەم»دا دەکا، چونکە لەو زیاتر کەسی دیکەی نییە، ڕاز و نیازی بۆ هەڵدەڕێژێ و دەڵێ:

چراغ عەبدال کەم چراغ عەبدال کەم
شەرت بۆ جە داغت وێم وە عەودال کەم
سەرتاپای بالام سیا زوخاڵ کەم
تەرکی ئەی دنیا و ئەهل و عیال کەم
دڵەی پڕ دەردم پارە پارەکەم
ڕیشەی جەرگ وێم وەقەنارەکەم

هەر شەو تا سەحەر من شومارەکەم
ڕەقیبی بەدگۆ پێش ئاوارەکەم
مەر ئەوسا دڵم خاڵی جە غەم کەم
جەستەم وە پا بۆس پای سپی (شەم) کەم

وەلی دێوانە بێ پەروایە، بەلای ئەوەوە هەموو کردەوەیێکی بەرامبەر بەشەم نزمی تێدانییە و کارێکی کامڵ و بەرزە، لەبەر ئەوە زۆر ئاساییە ئەگەر لەشی بکا بەڕێباز و شەم بەپێیە جوانەکانی بەسەریدا تێپەڕ ببێ یا پیاسەی لەسەردا بکا، لەو کاتەدا شاعیر پێیەکانی ماچ دەکا.

٨- وەلی دێوانە دێوانەی بیابان و هەردانە

وێنەی ڕاستەقینەی هەستی سایکۆلۆجی وەلی دێوانە بەرامبەر بەخۆی بەپێی ڕەوشتی کۆمەڵایەتی لەم پارچە شیعرە لیریکییە کورتەدا دەردەکەوێ، شاعیر دەڵێ:

چۆڵ نشینە خۆم چۆڵ نشینە خۆم
چون قەیس مەجنوون چۆڵ نشینە خۆم
ئارەزوومەندی دوو بێ دیانە خۆم
ڕەفیقی وەحشی وێران یانە خۆم
دوورکەفتەن وەتەن هەراسانە خۆم
مەحرووم مەجلیس گشت خاسانە خۆم
قامەت غەم زەدە ڕیسوای عامە خۆم
شەیدای بێ هۆشی عەقڵ و فامە خۆم
بێ قەدر و قیمەت جە لای ناسە خۆم
تەن لوختی عوریان بێ کراسە خۆم
شەرمەندەی عەشرەت سەر ئەفگندە خۆم
ڕووسیای دەرماڵ خودا و بەندە خۆم

شاعیر لەم شیعرەدا بەچاوی کۆمەڵ تەماشای خۆی دەکا، نەریت و خووڕەوشتی کۆمەڵایەتی ڕێگە بەو جۆرە دڵدارییە نادەن کە وەلی دێوانە تووشی بووە. بۆ «شەم» هیچ جۆرە تەنگوچەڵەمەیێک لە خەوش و شوورەیی لە گۆڕێ نییە، هەمووی بەسەر وەلی دێوانە دەشکێتەوە. لەو دەمەی شاعیر ئەم شیعرەی وتووە خۆی بەتاوانبار زانیوە بەرامبەر بەخۆی، بەڵام بەگشتی تاوانبار نییە، هەرچی بۆ شەم بکا ئەوپەڕی ڕاستی و دڵسۆزی و سەربڵندییە.

***

وەلی دێوانە شاعیرێکی بەدیمەنی کوردە لە سەدەی هەژدەمدا. ئاسۆی شیعری لە ڕووی ناوەڕۆکی

بابەتەکانی شیعرەوە فراوان نییە، بەڵام لەو جۆرە شیعرە دڵدارییەی ئەو دەستی داوەتێ، دەتوانین بڵێین سەرپشکی هەموو شاعیرانە. مەبەس لەو شیعرە دڵدارییە ئەوەیە هەمووی بۆ تاقە دلبەرێک وتووە ناوی «شەم» بووە، تەنیا وەسفی ئەو کیژەی کردووە لە گێتی دڵداریی ئەو نەچۆتە دەرەوە.

شیعری وەلی دێوانە لە ڕستەی ئاسان و سفت و ڕەوان پێکهاتووە. ئاوازی سوارە، قافیەی بێ خەوشە، لە ئەدەبی میللیی سەرزارەوە نزیکە، مەشقی تێکەڵکردنی دیالێکتەکانی گۆرانی و کرمانجیی خوارووی تێدایە، یا هیچ نەبێ لە ماوەی دوو سەد ساڵدا شیعرەکانی لە کرمانجی خوارووی سلێمانی نزیک بوونەتەوە.

بەشی هەشتەم

ڕەنجووری

١٧٥٠ - ١٨٠٩

ژیانی شاعیر:

هەرچەندە زانیاری لە بارەی ڕەنجوورییەوە وەکو زۆربەی شاعیرانی کۆنی کورد کەمە، بەڵام شیعرە کۆمەڵایەتییەکانی دەوڵەمەندن و ڕەنگدانەوەی ژیانی کۆمەڵایەتی گشتی و ژیانی شاعیر خۆین، دەکارین بەهۆی شیعرەکانیەوە تا پلەیێک بیناسین.

ڕەنجووری شاعیر مەلا عومەری زەنگنە کوڕی خالید بەگی کوڕی عومەر بەگی زەنگنەیە، لە ساڵی ١٧٥٠ لە ئاوایی «گەڕاوێ»ی ناوچەی کەرکووک لەدایک بووە، بەڵام زۆربەی ژیانی لە کەرکووک بردۆتە سەر. بێگومان ئەم شاعیرەشمان لە ڕووی ژیانی کۆمەڵایەتی و پەروەردەیی زانستی و زانیارییەوە هەروەکو شاعیرانی دیکەی کورد بووە. دەسگای بنچینەیی خوێندنی حوجرەی مزگەوت بووە، قۆناغەکانی خوێندنی لەوێ تەواوکردووە و بووە بەمەلا، بەڵام ئەگەر مەلایەتی کردبێ یا نەیکردبێ هەندێ لە مەلاکانی دیکە جیاواز بووە، چونکە لە دیوانەکەیدا هەست بەوەدەکرێ لەگەڵ ئەوەی سیفەتی مەلایی تێیدا ئاشکرا بووە بەڵام وەکو خوێندەوارێکی دەرەوەی حوجرەش کەوتۆتە ڕوو، وەکو ئەوەی میرزا یا قەڵەمبێن یا بەسەوادی پێ بڵێین، واتە زانستی و زانیارییەکانی تەنیا ڕەنگدانەوەی زانستییەکانی پرۆگرامی حوجرەی مزگەوت نین.

بێگومان وەک لەناوی باب و باپیرانی دەردەکەوێ دەبێ لە چینی دەوڵەمەندی سەرەوە بووبێ، ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی لەلایێک بتوانێ بەئاسانی خوێندن تەواو بکا لەهەر کوێیێک بێ، لەلاییێکی ترەوە توانیویەتی لە نێوەندی خوێندەواری دیوەخانی دەوڵەمەندان نزیک بێ ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی شارەزاییێکی تەواو لە مێژووی ڕۆشنبیری کوردی کۆن و سەردەمی خۆی پەیدا بکا.

لەو کاتەی حاجی قادر پێگەیشتووە و بووە بەشاعیر ڕەنجووری لە ژیاندا نەمابوو، بەڵام حاجی ناوبانگی ڕەنجووری بیستووە و شیعری خوێندۆتەوە، لەبەر ئەوە لەیەکێ لە شیعرەکانیدا یادی دەکاتەوە:

یەکێ ڕەنجووری ئەهلی کەرکووکە
فیکری بیکری هەموو وەکو بووکە

ڕەنجووری کەسێکی دیار و لەڕوو بووە لە نێوەندی ڕۆشنبیری کوردیدا، پێوەندی بەهێز بووە لەگەڵ شاعیر و خوێندەواران، لە دیوەخان و کۆڕی شیعردا دەوری باڵای بووە، جگە لەوە لە کۆمەڵانی خەڵکی جیاوازەوە نزیک بووە. وا باوە لە مێژووی ئەدەبی کوردیدا ڕەنجووری سۆفی بووە و موریدی شێخ ئەحمەدی بۆنخۆش بووە. لە ساڵی ١٨٠٤ کە ئەم شێخە کۆچی دوایی کردووە شاعیر ماتەمنامەی بەشیعر

بۆ نووسیوە. بەڵام ئەوەی نازانرێ ئەوەیە ئەم شێخە لەسەر کامە تەریقەتی سۆفیزم بووە! لەو سەردەمەدا تەریقەتی قادری و نەقشبەندی هێشتا دروست نەبووبوون لە کوردستاندا. ڕەنگە بەگشتی هەندێ تەریقەت هەبووبن و شێخی وا هەبووبێ خۆی سەر بەتەریقەتێک لە قەڵەمدا بێ و چەند مورید و دەروێشێک لە دەوری کۆ بووبنەتەوە.

ئەو سەرچاوانەی لەبەردەستدان ئەوە دەگێڕنەوە کە ڕەنجووری لە ساڵی ١٨٠٩ کۆچی دوایی کردووە.

شیعری شاعیر

ڕەنجووری شاعیر و ڕۆشنبیرێکی پڕ لە زانیاری بوو، هەندێ لە شیعرەکانی لە ڕووی ئیستێتیکییەوە لە سنووری هونەری داهێنان دەچنە دەرەوە و وەکو پەخشانێک دەکەونە ناو ئەدەبی کوردییەوە. زانیارییەکانی ڕەنجووری ئەوەندە بڵاو و فراوان و ڕەنگاوڕەنگ و ئەنسیکلۆپیدی ئامێز بوون، لە دواییدا بوون بەسەرچاوەی پەروەردەکردن و ئاراستەکردنی خەڵکی کورد بۆ وەرگرتنی زانستی و زانیاری لە کۆمەڵی سەدەی هەژدەمدا.

شاعیری ئەم ماوەیەمان ڕەنجووری زانینی لە چێژی بەهێزترە، لەبەر ئەوە زانیاری و ڕووداو لە داهێنانی هونەری زیاتر دەداتە خوێنەر و خوێندەواری کورد، واتە مامۆستایەتی زاڵە بەسەر ڕێبەریەتی ئیلهام لەلای شاعیر، لەبەر ئەوەیە کۆمەڵێک زانیاری و هەواڵ و ڕووداوی بەهۆی شیعرەکانیەوە پاراستووە، بۆیە بەشێکی زۆر لە شیعرەکان وەک نموونەییێکی بەرزی شیعری فێرکردن (دیداکتیکی) خۆیان دەنوێنن.

شیعری ڕەنجووری لە ڕووی ڕوخسار

خاسیەتی هەرە گرنگی شیعری ڕەنجووری لە ڕووی ڕوخسارەوە وەکو لای خوارەوەیە:

١- زۆربەی بەرهەمی شیعری شاعیر وەکو بەگشتی لە شیعری دیالێکتی گۆرانی دایە لە ڕووی کێشەوە سیلابی خۆماڵی دە کەرتییە، وەستان لە ناوەڕاست دایە (٥ + ٥).

٢- لە ڕووی قافیەوە، وەکو لای خوارەوە وایە:

أ- زۆربەی شیعری ڕەنجووری جووت قافیەیە، واتە مەسنەوی (أأ، ب ب، ج ج... هتد).

ب- هەندێ شیعری یەکێتیی قافیەی هەیە، واتە لەم لایەنەوە لاسایی کردنەوەی قوتابخانەی غەزەل و قەسیدەی شیعری کوردی دەکا. لەم بابەتە شیعرەیدا قافیەی هەموو نیوەدێڕە شیعرەکان یەک دەبن، هەندێ جار تەنیا دوو دێڕی پێش کۆتایی جووت قافیە دەبن.

ج- زۆربەی شیعری ڕەنجووری هەر چوار نیوە دێڕی سەرەتایی شیعر لەسەر یەک قافیە دەبن.

د- ڕەنجووری کۆمەڵێک تەرجیع بەندی نووسیوەتەوە لە ڕووی ڕوخسارەوە بەم جۆرەیە: هەر تەرجیع بەندێک بریتییە لە چوار بەند تا دە بەند، واتە بچووکترین تەرجیع بەند چوار بەندە، گەورەترینی دە بەندە. سەرەتا بەچوار نیوە دێڕ دەستپێ دەکا لەسەر یەک قافیە، ئەمەیان وەکو سەرەتا وایە، ئیتر

بەندەکان هەر یەکەیان بریتییە لە شەش نیوە دێڕ و بەزۆری نیوە دێڕی چوارەمی سەرەتا دەبێتە کۆتایی هەموو بەندێک، واتە ئەو نیوە دێڕە لە کۆتایی هەموو بەندەکاندا دووبارە دەبێتەوە.

شیعری ڕەنجووری بەدیالێکتی کرمانجی خواروو

دیوانی ڕەنجووری سێ پارچە شیعرمان بۆ دەور دەکاتەوە بۆنی دیالێکتی کرمانجیی خواروویان لێ دێ، دوانیان پێنج خشتەکین یەکێکیان لەسەر شیعری (کاریزی)یە، دووەمیان لەسەر شیعرێکی فارسی (حافزی شیرازی)یە، شیعری سێیەمیان لەسەر بنچینەی پێنجین شاعیر خۆی هۆنیویەتیەوە. ئەم شیعرانە وەک ئاشکرایە پێش ماوەی ڕینیسانسی شیعری کوردی لە خوارووی کوردستان (سلێمانی) کەوتوون. واتە نالی یا هێشتا لە دایک نەبووە، یا زۆر منداڵ بووە و بەوە نەگەیشتووە شاگردی حوجرەی مزگەوت بووبێ. ئەمە ئەو پرسیارە دەورووژێنێ ئایا پێش نالی بەم دیالێکتە شیعر وتراوە؟ بەڵێ شیعر وتراوە، نەک تەنیا ئەمانەی ڕەنجووری بەڵکو لەم لاو لەولا تاکە بەیتێک یا غەزەلێک دەکەونە بەرچاو پێش نالی وترابن، بەڵام ئەمانە بزووتنەوەییەکی ڕەسەنی تازەی شیعری کوردییان دروست نەکردووە، چونکە لە پلەییەکی ئیستێتیکی بەرزی ئەوتۆ نین بووبن بە بەڵگەی شیعرێکی بەرز لە مێژووی ئەدەبی نەتەوەدا. لەبەر ئەوە بزووتنەوە ڕەسەن و ڕاستەکە لە نالییەوە دەست پێدەکا.

شیعری ڕەنجووری لە ڕووی ناوەرۆکەوە

یەکێ لە خاسیەتە هەرە گرنگەکانی بەرهەمی شیعری ڕەنجووری کە لە زۆربەی شاعیرانی کۆنی دیکەی کوردی جیادەکاتەوە، ئەوەیە گۆڕەپانی شیعری لە بابەت ژیانی ئادەمزادەوە، زۆر فراوانە گەلێ لایەنی ئەو ژیانەی گرتۆتەوە، لەبەر ئەوەیە بەشێکی زۆریان دەچنە ڕیزی ئەو شیعرانەی پەروەردەیی و فێربوون (دیداکتیکی)یان پێدەڵێن.

شیعری ڕەنجووری لە ڕووی ناوەرۆکەوە دەتوانین بەسەر ئەم بەشانەدا دابەشیان بکەین:

١- شیعری ئایینی لای شاعر بەژمارە کەم نییە، دوو قەسیدەی بەقەوارە درێژی هەیە، یەکەمیان موناجات یا ئیلاهییاتە لە ٨٦ دێڕە شیعر پێکهاتووە، دووەمیان لە ستایشی پێغەمبەر یا نەعتە لە ١٥٥ دێڕە شیعر پێکهاتووە، شاعیر ئەم بەرهەمەی ناوناوە «میعراجنامە» لە ساڵی ١٧٩٤ نووسیویەتییەوە وەکو لە دوا دێڕی شیعرەکە دەردەکەوێ:

ئەو سەنەی میعراج نەزمش وەکۆ بی

تەئریخەش هەزار و دوو سەد و نۆ بی

لە (١٢٠٩)ی هیجری نووسراوەتەوە، ئەمە دەکاتە ١٧٩٤ی مەسیحی. شیعری ئایینی و بڕێک لەو شیعرانەی وەسفی سۆفیزمیان تێدایە لە بەرهەمی ڕەنجووری دەکەونە بەرچاو.

٢- شیعری دڵداری لای ڕەنجووری وەکو هەموو شاعیرانی دیکە لە هەموو بابەتە کلاسیکییەکانی تر زیاترن. ئەمانە بەشێکیان بریتین لە دەربڕینی هەستی ناوەوەی بەرامبەر بەدلبەر واتە ئەڤین و خۆشەویستی، بەشێکی دیکەی وەسفی ڕووکەشی ئەندامی دلبەرە، بەزۆریش بۆ بەراورد و لێچواندن

شتی گیاندار و بێ گیان لە دیاردەکانی سروشت وەردەگرێ.

٣- شاعیر بایەخی زۆری بەلایەنی کۆمەڵایەتی داوە، گەلێ لەم ڕووداوانە تەنیا نرخی هونەری و جوانکاریی شیعرییان نییە، بەڵکو هەندێ ڕووداوی مێژوو دەکەن بەقسەی جوان و دەیپارێزن و بەمە دوو نیشان بە بەردێک دەپێکن. ئێمە دەتوانین لە ناوەرۆکی شیعری ڕەنجووری هەندێ بابەتی مێژوو و کۆمەڵایەتی و بەسەرهاتی شاعیر و خوێندەوارانی کورد هەڵێنجین، لەمانە شاعیر ناوی کۆمەڵێک لە شاعیرانی کورد دەبا، وەسفێکی جوانی سەردەمی بڵاوبوونەوەی نەخۆشیی تاعوون دەکا لە کەرکووک، شاعیر ئەوەی لەبیرە کە کەرکووک کانی نەوتە و گەلێ ئاوڕدانەوەی دیکە لە کۆمەڵی کوردەواری و بەسەرهاتی کورد لە ناوەرۆکی ئەو جۆرە شیعرانەدا دەخوێنرێنەوە.

٤- ڕەنجووری لە هەندێ لە شیعرەکانیدا لە ئیدیای بنەماڵە و تیرە و هۆز و عەشرەت چۆتە دەرەوە، خۆی لەناو چوارچێوەی قەومایەتی (نەتەوایەتی) دیوە، زیاتر لە دوو سەد ساڵ پێش ئێستا ڕەنجووری کوردایەتی و نیشتمانی کوردی (کوردستان)ی بەچاوێک تەماشا کردووە یا بەتەرازوویێک کێشاویەتی نزیک بووە لەوەی ئێستا.

٥- سۆزی دەروونی ناوەوەی ڕەنجووری بەکوڵ بووە بەرامبەر بەو ئازیزانەی هەتاهەتایە لێی دوورکەوتوونەتەوە، بۆیە دەبینین شیعرێکی زۆری لە ناوەوەیە دەچنە ناو خانەی ماتەمنامە و لاواندنەوە، ئەم جۆرە شیعرەی تەنیا پێوەندی بەهاوڕێیان و خۆشەویستییانەوە نەبووە، بەڵکو زیاتر بۆ شاعیر و ڕۆشنبیر و ناودارانی کوردی وتووە، تەنانەت لێرەدا دەبینین پێش مردنی بۆ خۆشی لاواندۆتەوە و ماتەمنامەی نووسیوە.

٦- پێوەندیی شاعیر بەهاوڕێ و ناسیاو و برادەرانییەوە، وەک خوێندەوارێک بووە بە بەرهەمێکی ئەدەبی، چونکە ئەم پێوەندییە بەگۆڕینەوەی نامە، بەزۆریش نامەی شیعری، گەیشتۆتە ئەنجام، بەم جۆرە ئەدەبێکی نامە نووسینی ڕەنگین لە ئەنجامی ئاڵوگۆڕی نامە لە نێوان ڕەنجووری و شاعیرانی دیکە کەوتۆتە ناوەوە و ئەدەبی کوردی پێ دەوڵەمەند کردووە و کەلێنێکی گرنگی لەم ئەدەبەدا پڕ کردۆتەوە.

بۆ بەڵگە ڕەنجووری نامەی شیعری بۆ ئەم شاعیرانە نووسیوە، ئەوانیش بەشیعر وەرامیان داوەتەوە: میرزا نەجەف عەلی، یووسف داڵەهۆ، وەلی دێوانە، حەماغای مەسرەف. بەپێچەوانەوە ئەم شاعیرانەش نامەی شیعرییان بۆ ڕەنجووری نووسیوە، ئەویش وەرامی داونەتەوە: شێخ حەسەنی کانی بی (هیجرانی)، شەوقی ئەحمەد بەگی ساحێبقران، مەلا حەیدەری دزڵەیی.

گوڵبژێرێکی بەرهەمی شیعری ڕەنجووری

مەبەس لەم گەشتەماندا ئەوە نییە لە هەموو ئێسگەیێک لە داهێنانەکانی ڕەنجووری بوەستین. وە بەسەرنجێکی قووڵ و تێڕامانێکی ژیرانە بەرهەمی ئەم شاعیرە بەدیمەنەمان بخەینە بەرچاو، بەڵکو مەبەسمان ئەوەیە لە هەندێ ئێسگەی گرنگ بوەستین لە مەبەس و بابەتە جیاوازەکانی شاعیر، لەوەش

گرنگتر مەبەسمان ئەوەیە نموونەی ئەو شیعرانە بێنینەوە کە دەچنە ناو شیعری چاویدانییەوە، یا ئەو کارە هونەرییانەی نامرن و هەمیشە زیندوون.

شاعیرانی کورد

ڕەنجووری لیستەییێکی بەناوی شاعیرانی کورد کردووە، ئەوانەی بەبینین دەیانناسێ یا ناوبانگی بیستوون ئەمەی خستۆتە ناو ڕستەی پڕ لە کێش و قافیە، ئەگەر ئەم جۆرە شیعرە نرخی جوانکارییان ئەوتۆ نەبێ بەهای مێژووییان لە ئەدەبدا گەلێ گرانە، لەبەر ئەوە تەواوی شیعرەکە دەخەینە بەرچاو:

شوعەرای کوردستان گۆیندان خاس
هەرچی مەشهوورەن پەرێت کەروو باس
(مەلا نەجەف) نام (خانای قوبادی)
یەک (مەلا سالّح) جەرگەی (مورادی)
(مەلا مستەفای بێساران) مەنزڵ
(مەلا حاجی جاف) (عومەر ئۆمەرمل)
(عەزیز دەردین) (محەمەد عیسا بەگ)
(حاجی تێلەکۆ) (فەقێ عەلی لەک)
(یووسف یاسکە) (مەلا تەمەر خان)
(شێخ عەلی حەریر) (مەلا یەعقووب جان)
(شێخ وەیس گەلاّلی) (عەزیزوڵڵا لوڕ)
(شێخ محەمەد جامی) (مەلا بایندڕ)
(ئەحمەد دۆلەیی) (عەبباس سانی)
(باکی) و (سیاپۆش) (دەدەسێوانی)
(حسەین خان لوڕ) شاعیر (جوبرائیل)
(جانگیر) و (مەنسووڕ) هەم (میر ئیسماعیل)
(ئەحمەد بەگ) چەنی (محەمەد ئاغای زەند)
(ئاخە پاوەیی) (نەزەر کاکەوەند)
(عەلی خودا کەرەم) (محەمەد ئاغا) نام
(باکی بێمۆشی) (کابە)ی فام تەمام
(وەلی دێوانە) (خواجەی ئەردەڵان)
(شێخ شەهابەدین) شا قەڵا ئەیوان
(مەلا نوور عەلی) (یووسف دەردین)

(شافی) و (وەلی خان) (کارێزی) حەزین
(ئیسماعیل داوود) (بەکر خالّدانی)
(محەمەد زەنگنە) و (نەدەر ڕەوانی)
(مەحموود ئاغای زەند) (مەلا کامی) نام
(قەمەرالّی) نام ڕەوانی مەقام
(مەولانا ئیلیاس) (زەبوونی) (زیننوور)
(یەک) فەقێ ئەحمەد وە (ناکام) مەشهوور
هەنی ما باقی شوعەرای کوردستان
دلّداران خاس پۆل سەرمەستان
یانە هەریەکێ جە یەک دیارێ
عەللامەی دەور بین جە ڕۆزگارێ
ساحێب کەیف و دیواخانە بین
هەرکەس پەی کەسێ وێران یانە بین
حەککاک غەوواس کان گەوهەر بین
ساحێب فەرد و بەیت سەودا نە سەر بین
ئەی دنیای بێ شەرت چون دار شەترەنج
یەک یەک نمانا پێشان یانەی ڕەنج
هەر یەک وەڕەنگێ وەندشان جە پا
خەڵتانشان کەرد نەخاک سیا
ئیستە نەمەندەن غەیر جەنامشان
غەیر جە وانەی فەرد نە کەلامشان
هەر ئێد مزانی چەرخ پڕ خەتەر
موەزۆت نە دام جە وان بەتەرتەر
وەر جە ڕۆی مەرگت فەردێ کەر ئیجاد
یاران دمای مەرگ باوەران وەیاد
هامسەران هەر ڕۆ جە ڕووی زەرووری
بواچان: ئاخ ئاخ پەرێ (ڕەنجووری)
(ڕەنجووری) دەروون پڕ نێش خارەن
پەی وا دەی مەرگش وە ئینتیزارەن

ئەم ناوانە بەشێک بوون لەو شاعیرانەی کوردستان، ڕەنجووری بەشانازییەوە ناویان دەبا و لە چاکەیان دەدوێ، ئەوە دەردەبڕێ کە ئەمانە بەلەش نەماون، بەڵام ناویان هەر دەمێنێ و کردەوەیان (شیعرەکانیان) زیندووە، ڕەنجووری چەند شانازی بەم کەسانەوە دەکا، ئەوەندەش گیرۆدەی ئەو خاکەیە کە «کوردستان»ی پێ دەڵێ و ئەم هاوولاتیانەی گرتۆتە باوەشی خۆی.

نەخۆشیی ڕشانەوەی کەرکووک

یەکێ لە بەرهەمە شیعرییەکانی ڕەنجووری ئەو قەسیدە درێژەیە کە ڕووداوی نەخۆشی ڕشانەوەی کەرکووکی تێدا تۆمار دەکا لە ساڵی (١٢١٤ھ/١٧٩٩م). شاعیر خۆی لەوێ بووە. ئەوەی ڕووی داوە بەچاوی خۆی دیویەتی. ئەم جۆرە شیعرە زیاد لەسەر نرخی هونەری و جوانکارییان، نرخی مێژووییشیان هەیە:

قەیووم قەههار قەیووم قەهار
قادر بەقودرەت قەیووم قەهار
عەزیمیت عەزیم حیکمەت بێ شومار
(شدید العقاب ذو البطش الجبار)
والی زەبەردەست پڕ زۆر دانا
تەوانایی بەخش هەر ناتەوانا
فەرد بێ شەریک واقیف بەهەرحاڵ
گەڕانندەی دەور ڕۆژ و ماه و ساڵ
وەسفت بەحەرێوەن ناپەیا و بێ پەی
بە واتە و قەڵەم هیچ نمە بۆ تەی
لوتفت بێ حیساب ڕەحمەتت بێ شۆن
مەخلووق گشت ئەرجووش وەکەریمی تۆن
بێ شیبە و مانەند حوکوومەت ئیزهار
خەبەردار جەماڵ مەخفی و ئاشکار
(ئێران) تا (توووران) (شام) تا وە (شیراز)
هیچ شەهرێ نەبی بەی تەرزە دلواز
پەنا پەی فەقیر جای بێ جاران بی
نیعمەتش پەی خەڵق وێنەی باران بی
پڕ ناز و نیعمەت زەوقش تەمام بی

شیرینی شاران جە ئەو سەرسام بی
گفتوگۆی شاران ئەر سەد وە یاد بی
هەوای فەرەح بەخش کەرکووک زیادبی
کەمتەر تەجەللای قەهرت نمانا
زەوق مەعمووریت وە هەواشانا
هەیبەتێ بەی خەڵق نسانای بێ چوون
موانان نامش بە وەبا و تاعوون
چینێ چون سوپای شکەست ئاوەردە
کەس نەنەز وەحاڵ هیچ کەس نەکەردە
هەر کەس بەتەرحێ کۆچ بەندی کەردن
جا وەسارا و جۆڵ پای جەبەڵ بەردن
هەر ئەندۆی غەمبار دەروون پڕ لە ترس
بەوێنەی ڕۆی حەشر کەس جە کەس نەپرس
ئایرێ بەی تەور نەقودرەت گڕیا
چەند ناز و ناخوون گشت جە هەم بڕیا
چەند یانە دەربەست، چەند ماڵ خەراب بی
چەند دەروون داغ داغ چەند دڵ کەباب بی
ڕاگەی ئاموشۆی فەرد و قەوم کەم بی
دەردینان سەرکەیل سیلاب غەم بی
بەڕەنگێ ڕشتی ڕەنگی پەی فیرار
باوە جە فەرزەند نەبی خەبەردار
دامێش تەندەوە شەیتان ئیبلیس
یەک بەیەک موات: یە پاکەن یا پیس
هیچ کەس کەردەی حەق نمەوانان
مەرگ حەق پەی خەڵق وە عار مزانان
گڕە و گەرمی باد لوولەی گێجەلوول
مشانا جە هەم کۆگای زوڵف لوول
نازک ئەندامان سەهەند پەروەردە

نەزاکەت داران خودا خاس کەردە
وێڵ بێن نە پای هەرد چۆڵ وەیۆرت کەردن
پەنا وەسای سەنگ پای جەبەڵ بەردن
چەند کەس کە والاّ وە بالاّش بار بی
دەستش هام گرۆی خاشاک و خار بی
چەند کەس کە جاشان پەردە و پەنا بی
پۆشیدەی پەردەی شەرم و حەیابی
نیشتن نە ڕووی دەشت بێ پەروا و بێ شەرم
عەرەق مرێزان جە ڕووی دەشت گەرم
جە سوب تا ئێوار خۆ مرۆ لێشان
منیشن غەمناک وێنەی دڵڕێشان
تەبارەکەڵلا زاتت عەزیەن
جە زەڕەی قەهرت عالەم پڕ بیمەن
یا حەی تۆ عەلەلام عالەم وەزاتی
با خەبەر جە حاڵ گشت مەخلوقاتی
ڕەحمێ کەر وەحاڵ خەلق ئەی شەهرە
با هەم جەلوتفت بوینان بەهرە
وەس وێڵ نە هەردان پای جەبەڵ گەردبان
وەسی سەرعی و سەرسام ئەی هەردا و هەردبان
سەفحەی دەروونان خالّی جە غەم کەر
پەرگەندە ئیشان جە تۆ وە جەم کەر
باجەتی پەنج کەس شەشەم جوبرائیل
مەحەمەد ئەمین پەی ئومەت دەلیل
عەلی بوو تالیب فاتیمەی ڕەسوول
حەسەن و حەسەین شەهید مەقتوول
مەخلوقات جەی دام زوڵمەت ئازادکەر
باجەتی ئەی شەش شەشدەر گوشادکەر
باران فەزلت باوەڕ وە هوجووم

بماڵۆ خاشاک ئەی هائیلەی شووم
تۆ ساحێب ئەلتاف ئێمە خەتاکار
بەخشندەی ببەخش ئیسمەتەن غەفار
(ڕەنجووری) ئەرجووش ئێدەن جە دەرگات
ڕەحم کەر ڕەحیم پەی گشت مەخلوقات
مەعلووم بۆ جە لای تەواریخ وانان
حیساب ئەییام نێک و بەد زانان
ئەوسا کە کەرکووک حالش وا تار بی
جە(ئاخوڕ حوسێن) تاعوون ئیزهار بی
بەعزێ خەڵق فیرار بەعزێ فانی بی
ئەو تاعوون فڕان سلێمانی بی
سەنەی تەئریخش (غریبا) بی نەقش
هەزار و دووسەد یەک هەشت و یەک شەش (١٢١٤هـ)

ڕەنجووری لەسەر دەستووری شیعری کلاسیکی بەموناجات دەست پێدەکا، چونکە بەرهەمەکەی قەسیدەیێکی درێژە و ڕووداو دەگێڕێتەوە. ئەو نەخۆشی ڕشانەوەیەی لە شاری کەرکووک بڵاوبووەوە، شاعیر بەکارەساتێکی دەزانێ، لەسەر ڕووی زەوی مەینەتی وا ڕووی نەدابێ. خەڵکی شار ماڵیان وێران بووە، ڕوویان کردۆتە سارا و چۆڵ و هەرد و شاخ. کەس بەکەس نەبووە، چونکە هەموو کەسێک نەخۆش بووە، تەنیا ئاگای لە خۆی بووە، وەک لە ڕۆژی حەشر کەس لە کەسی نەپرسیوە، باوک ئاگای لە منداڵی خۆی نەبووە. ماڵ و موڵک ڕووخاوە، جەرگ و دڵ داغ بوون و شیرازەی کۆمەڵ بەتەواوی تێکچووبوو.

شاعیر لە شیعرەکەدا ناوی گەڕەکی «ئاخور حوسێن» دەبا، لەناو خەڵکی وا ناسراوە، بەڵام خەڵکی تریش هەن بە «ئەخی حوسێن» ناوی دەبەن. هەرچۆنێ بێ یەکێکە لە گەڕەکە کۆن و گرنگەکانی دیوی ڕۆژهەڵات (قەڵا) لە شاری کەرکووکدا. بەقسەی شاعیر نەخۆشی ڕشانەوەی کەرکووک لە گەڕەکی ئاخور حوسێنەوە بڵاوبووەوە گەڕەکەکانی تری شار.

نەوتی کەرکووک

ڕەنجووری شاعیری کەرکووکی زیاتر لە دوو سەد ساڵ لەمەوپێش و دانیشتوانی کەرکووک هەستیان بەگڕی باباگوڕگوڕ کردووە و ئاشنایەتییان لەگەڵ «نەفت»دا بووە، ئەو ئاوەی ڕووناکی و گەرمیانی داونەتێ. ئەم نەوتە دیاردەی دوێنێ و پێرێ نییە، بەڵکو دەگەڕێتەوە ڕۆژگارانی پێش مێژوو لەو کاتەوە ئادەمزاد هێشتا لە ئەشکەوت دەژیا.

شاعیر بەم جۆرە وەسفی نەوت و ئەو کەڵکە دەکا کە دەیبەخشێتە ئادەمزاد، بەچاوی ئەو سەردەمەی

تێیدا دەژی:

ئیمشەو جە نەحس و سیایی چارەم
گوشاد بی پەردەی قاپی پەژارەم
هەریەند خەیالآن دەروونم تاودا
ناغافڵ خێزا گڕەم جە ئاودا
جە گڕەی ئاییر بەرز بلێزە
دەرلاد هەوام سەند وە سەد ستێزە
جە بەرزی بلێس گربەستەی تاوم
جە هەی داد هەی داد! هەی ئاو هەی ئاوم
تمەز ئاوایی جە سەر تا پایین
گشت مبان بێدار جە خاو شیرین
میان موینان کوورەیێ وە تاو
دەومەدەن وە دەو پەی ئاوەردی ئاو
وەر جە گشت کەسان نەزان حاڵەیێ
دنیا نەدیدەی چواردە ساڵەیێ
جەڵد و چاپووک خێز بەرمیۆ نە خاو
چون تەیر تیژباڵ دەو مدۆ پەی ئاو
میۆ مونیۆ ها گۆزی کەوتەن
مواچو ئاوەن تمەز ئەو نەفتەن
وەدەس ئیشارەت وە زوان لالآم
هەی نەفتەن هەی نەفت مەشنەوە بالآم
جە نەحسی تاڵەم هەرچەند واتم نەفت
ئەو ئاما وەڵام سەدای من نەشنەفت
دەس بەرد وە بالآ گۆزەی نەفتش شەند
بڵێسەی بەرزم ئەوج هەوا سەند
شەوبی وەشوعلەی چراخان نوور
من گڕم تاو بەست چون تاو تەنوور
تا سەحەر سووزام من بەی نەفتەوە

بڵێسەم گڕ بەست هەی نەسرەفتەوە
سەحەر سفتەی سۆم چون چڵۆسک دار
بی وە زووخاڵین وا مەندەی هەوار
(ڕەنجووری) هەرکەس دڵ دا وە خەیاڵ
ئاخر سەرتاپاش مبۆ وە زووخاڵ

لەو وەسفەدا شاعیر ئەو خاسیەتانە لە نێوان نەوت و ئاو دەدۆزێتەوە، هەندێ جار لە یەکتری دەکەن، هەندێ جار بەپێچەوانەی یەکترین، بەڕەنگ و ڕوو و شلی و نەرمی وەکو یەکن، کەچی یەکێکیان دەبێتە مایەی ئەوەی گەرمایی و ڕووناکی بداتە ئادەمزاد و ئاگر بکاتەوە بەڵام ئەوی دیکەیان ئاگر دەکوژێنێتەوە. ڕەنجووری هونەروەرانە سەرنجی داوەتە گڵپە و گڕی باباگوڕگوڕی پڕ لە جموجۆڵی و هەمیشە زیندوو، لەوانەیە خۆشی یەکێک بێ لەو کەسانەی سیفەتی «ئاگری هەمیشەیی»یان داوەتە باباگوڕگوڕ چونکە لە نزیکەوە ئاشنای بووە و لەگەڵیدا ژیاوە.

شاعیر یاری بە قافیەی شیعر دەکا

لەم پارچە شیعرە لیریکییەیدا شاعیر یاریی هونەری بەقافیە و بینای ناوەوەی شیعرەکە دەکا لە ڕووی مانا و دووبارە و سێ بارەکردنەوەی وشەکانی قافیەوە:

بەخارانەوە بەخارانەوە
قیبلەم وەس سفتەم بەخارانەوە
وەس جەرگم بدەر بەخارانەوە
باوەس دڵ خار بۆ بە خارانەوە
وەس زاڵم بەنێش شکاوانەوە
باوەس بگێڵوون بەکاوانەوە
مایەی بێ مەیلیت بشارانەوە
با باست نەشۆ بەشارانەوە
بکینا پەیکێ بەیارانەوە
مەجنوونت جە نەجد بیارانەوە
عەرزەی وەفا و بەین مەپێچانەوە
با هەر بمانۆ بەو پەیمانەوە
لەیل ئاسای قەدیم وەر جە ڕۆی وەفات
با عام بزانان بەشەرت و وەفات

نەبا نا غافڵ جەرگەی بەد واچان
جە ڕووی بێ بەینیت حەرفی بواچان
(ڕەنجووی) ڕەنجەن بەڕەنجانەوە
هەنی وەس دڵش بڕەنجانەوە

هەرچەندە ئەم پارچە لیریکەی شاعیر لە ڕووی ناوەڕۆکەوە قورسی و گەرمی و سەرتییێکی تێدابێ، دڕک و داڵ و جەرگ و برین و ئاوارەیی و بیابانی نەجدی مەجنوون و گەلێ وێنەی شیعری دیکەش، بەڵام وشە لەناو هەواییێکی ناسک مەلە دەکەن، ئاوازێکی پڕ لە سەمای نهێنی دەگەیەننە گوێی خوێنەر، بەمە ئارامی گیانی پێ دەبەخشن.

وەسفی ئەندامی دلبەر و سوێندی بەیارسان

ڕەنجووری لە شیعرێکی لیریکیدا وەسفێکی وردی هەست پێکراوی ڕوخسار و ئەندامانی لەش و لار و بەر و سنگ و مەمکی دلبەر دەکا ، ڕەوانبێژی و جوانکاری شیعری کلاسیکی ڕۆژهەڵاتیانە بەکاردێنێ، لە شیعرەکەدا دەڵێ:

قیبلەم خاڵانەن قیبلەم خاڵانەن
سەردار سوپای سۆسەن خاڵانەن
شای نەونەمامان دیدە کاڵانەن
فیداش بام نە شەکڵ لەیل ساڵانەن
زولفش چون کەمەند بەهرام دڵبەندەن
چون دام نە دەوران جەمینش تەندەن
پێشانیش چون شەمع دیوان خانانەن
پەی شۆڵەی شەوقش دڵ چون پەروانەن
یا مای دوو هەفتەن یامینای سافەن
میناکەی بەی تەور تەمام شەفافەن
ئەبرۆش چون هیلال قودرەت خەمیدەن
ئوستادان بەنووک جەدوەل کەشیدەن
یا قەوس قودرەت قەزەح دەستوورەن
یا ڕشتەی سوبحان تەجەللای توورەن
چەم پیاڵەی مەست جە بادە کەیلەن
یا (تەحتەلهیلال) سۆمای سوەیلەن

یا دیدەی غەزال مودبیر ماسانەن
یا قەزا فرۆش لاڵ شوناسانەن
بێنی وێنەی حەرف ئەلف ئەبجەدەن
عەکسش چون بلوور یا زەبەرجەدەن
یا مەددەن چون مەد بیسمیلا عەزیم
هەر جە یای هیلال تا وە یانەی میم
گۆناش گوڵدەستەن یا شوعلەی نوورەن
یا دەستە چراغ مووسای پای توورەن
یا گوڵ گومبەتەن یا سافی عاجەن
یا کەعبەی شەریف وایەی حەجاجەن
دەم چەشمەی حەیات زیندەگانییەن
هەرکەس منۆشۆ خزر سانییەن
یا مائلوەردەن یا هەر شەکەرەن
یازەمزەم ئاسان یاخۆ کەوسەرەن
نەفەس بۆی عەبیر مەجمەرەی خانەن
یا عەتر عەتتار مەندەی دوکانەن
یا ڕائیحەی ڕەوح ڕەوزەی بەهەشتەن
یا نەفخ جیبریل مەسیحا چەشتەن
دندان چون دانەی شەوچرای شەوەن
یا سەدەف ئامێز مۆزەی خوسرەون
یا مرواریەن مەعدەنش دوورەن
یا نوختەی پەڕگار تەلیسم نوورەن
زەنەخ وێنەی سێب غەبغەب بێ عەیبەن
چای زەنەخ چون تۆپ ڕەژیدەی غەیبەن
یا ماوای هارووت یا چای مارووتەن
یا دارولئیقلیم جای مەلەکووتەن
گەردن شووشەی زەر یاسیم پەروەردەن
هوون عالەمیش هەر ها نە گەردەن

یا تەختەی بلوور یا ڕای تەوافەن
یا سوارحییەن بەی تەور شەفافەن
سینە سەدەفوار عەین کافوورەن
نەسەتح سینەش دوو قوببە نوورەن
یا تەخت سەردار سلێمانییەن
یا قوببەی نووربەخش موسڵمانییەن
یا دانەی یاقووت جەواهیر دانەن
تەڵای دەست ئەفشار مەندەی زەمانەن
سەرتاپا بەی تەور تەمام بێ گەردەن
فریشتەن نە باغ جەننەت پەروەردەن
یا ڕەوزەی ڕەسووڵ مەندەی مەدەنی
یا قوببەی پڕ نوور (وەیسلقەرەنی)
یا بارگەی (باڵووڵ) هەردەی (داڵەهۆ)
یا (عومەر گودروون) ماوا (گودروون کۆ)
هەر تا خۆر نە بورج خاوەر ئاوین بۆ
قیبلەم دوور جە حەرف واتەی بەدبین بۆ
ڕۆ بە ڕۆ جە زەوق پایەش زیاد بۆ
(ڕەنجووری) پەرێش خاتر گوشاد بۆ

وەک لە ناوەرۆکی ئەم شیعرە دەردەکەوێ ڕەنجووری لە تەوقی سەری دلبەری خۆشەویستییەوە دەست دەکا بەوەسفی ئەندامانی ئەم لەشە جوانە تا دەگاتە ئاقاری سنگ و مەمکی ئەو خۆشەویستە.

بەگشتی شاعیر جوانی دلبەر لەگەڵ هەندێ دیاردەی پیرۆز بەراورد دەکا، ئەم دیاردانە لە دیمەنی سروشت دەبینی، هەروەها لە دیمەنی ئەو شوێنە پیرۆزانەشدا دەبینی کە ئەوانیش لە سروشت وەرگیراون، وەکو: باغی بەهەشت، ڕەوزەی ئارامگەی پێغەمبەر لە مەدینە، ئارامگەی وەیسی قەرەنی، بارگەی باڵوولی ناوچەی داڵەهۆ، پیرەمەگروونی شاخی پیرەمەگروون. شاعیر دیمەنی دلبەر لەگەڵ ئەم دیمەنە پیرۆزانەدا بەراورد دەکا.

ئەو باڵوولەی لێرەدا ناوی هاتووە، هەر ئەو کەسەیە بەشێتۆکە ناسراوە و بووە بەڕەمزی (عاقڵی شێتان)، لە دەوروبەری فەرمانڕەوایی هاروونی ڕەشید ژیاوە، یارسانانی کورد ئەم کەسەیان کردووە بەیەکێ لە گەورە پیاوانی ئایینی خۆیان و هەندێ شیعری کوردی ئایینییان وەک بەرهەمی ئەو ناسیوە. جا ڕەنجووری کە باڵوولی بەداڵەهۆ پێمان ناساندووە بێگومان مەبەسی ئەو باڵوولەیە کە لای یارسانانی

کورد پلە و پایەی ئایینی بەرزی بووە، دەبێ ئاگاداری ئەوەش بین لە مێژوودا ناوی چەند کەسێکی ناسراو بەم ناوەوە لە قەڵەم دراون.

جگە لەمە ناوی پیرەمەگروونیش هەروەکو کەسێکی پیرۆز هاتووە، ئەگەر ئەم پیرەش یەکێ نەبێ لە پیری یارسانان بێگومان پلەی کردگاری هەبووە لە ئایینی میترایی کۆندا وەکو مامۆستامان تۆفیق وەهبی بۆی چووە. ئارامگەی پیرەمەگروون هەر لەو شاخەدایە لە نزیک سلێمانی، شاری گرتۆتە باوەشی خۆی وەکو نالی دەڵێ.

دڕک و دڵ و دڵداری

لەم پارچە لیریکەدا شاعیر باس لە دڵداری دەکا وەکو نیشتەرێک دڵ دەکوڵێنێتەوە یا برینداری دەکا، بەڵگە دێنێتەوە باس لەو کەسانە دەکا کە گرفتاری ئەو دڵدارییە بوون. لە شیعرەکەیدا دەڵێ:

میرزام پەرەی دڵ میرزام پەرەی دڵ
یا خارێم نیشتەن نە تۆی پەڕەی دڵ
بەتەرتەر نە خار پەیوەست نە پای گوڵ
ئەو خارە کەردەن یەکسەر من خجڵ
چون برووسکەی بەرق نیشتەن نە جەرگم
دیارەن پێوەن نیشانەی مەرگم
هەرچەند مەلالوون نە دەردەداران
دانایان دەور حەکیم شاران
کەس نمەزانۆ پەی دەردم چارە
خەریکم جە ئێش مەودای ئەی خارە
بەڵێ مزانوون مایەش جە عەشقەن
نەکارخانەی عەشق ڕنگ گرتەی مەشقەن
نە ئەی خارە بەرد (مەجنوون) وە کۆسار؟
جە زێد زامن (فەرهاد) کەرد فیرار
(سەنعان) کەرد نە دین ئیسلام هەراسان
سوجدەی سەنەم بەرد کڵێسا ناسان
زەوق سەڵتەنەت جە لای (بەهرام) بەرد
(وامیق) بەرد وەکۆ (سام)ش سەرسام کەرد
(وەرەقە) چەنی جەوردا وەچەرخەوە

چون واران وارا وه ڕووی فەرخەوە
(نەوفەل)دا وەبەرق بەند شەڕەوە
جانی دا وەکوشت نە پای پەڕەوە
سەیفولملولووکش وست نە ڕووی گێژاو
(حاتەم) کەرد بێزار جە خۆراک و خاو
شاهێ چون (یووسف) نەزێد کەرد ئاوین
(میهر)ش بێزار کەرد جە گیان شیرین
هەنی چەند کەسان هەر بەی خارەوە
تەک دان وەتەکیەی سای مەزارەوە
نەبی پەی عیلاج ئەی دەردە چارە
دەرد بێ دەرمان ئالوودەی ژارە
ئیستەها نەتۆی جەرگ من سەردان
من کەردەن بەتەر نە (قەیس) هەردان
هەر وەقتەن جە ئێش سزای ئەی خارە
خار بێ دەرمان کۆی جەرگ پارە
مپۆشوون کەڵپۆست هۆر گیروون کەشکۆڵ
چون تەنها عەبداڵ ڕوو کەڕوون نە چۆڵ
تا زیندەم نە زەوق دڵ هەراسانم
(ڕەنجووری)م ڕەنجوور خار خاسانم

شاعیر لەباتی تیر یا نیشتەر دڕک بەکاردێنێ بۆ بریندارکردنی دڵ. برینی دڵ ڕەمزی دڵداریی ڕاستە، ئەم دڵدارییە بەدرێژایی مێژوو تووشی گەلێ کەس بووە. ناوی هەندێ لەم دڵدار و دلبەرانە دەبا کە بەیەکتری نەگەیشتوون، لەوانە «لەیلا و مەجنوون» و «شیرین و فەرهاد» و «سەنعان و تەرسا» و «بارام و گوڵەنام» و «وامیق و عەزرا» و «وەرەقە و نۆفەل» و «یووسف و زلێخا» و «میهر و وەفا» هی دیکە. دڵداری ئەمانە نەگەیشە ئەنجام و بەکارەسات کۆتایی هات، بەڕاستی دەبوو هیوای ئەم عاشقانە نەگاتە ئەنجام، چونکە ئەگەر بگەیشتایەتە مەبەس، داهێنانی ئەدەبی لێ دروست نەدەبوو و ئەو شێوە سۆفیزمییەی وەرنەدەگرت کە بووە هۆی بەرزی بەرهەمە ئەدەبییەکانی لەم بابەتە لە ڕووی هونەرییەوە.

نامەی شیعری ڕەنجووری و وەلی دێوانە

ڕەنجووری و وەلی دێوانە لە شاعیرانی کوردی سەدەی هەژدەمینن، هاوچەرخی یەکترین و ئاشنایەتی لە نێوانیاندا بووە، نامەی شیعرییان بۆ یەکتری نووسیوە، ئەم شیعرانە لە پاشانا بوون بەبەرهەمی دیوانی

تایبەتییان و کەلێنێکی دیکەیان لە مێژووی ئەدەبی کوردی پڕ کردۆتەوە.

لێرەدا هەندێ دێڕە شیعری نامەی ڕەنجووری بۆ وەلی دێوانە دەخەینەڕوو:

میرزای خاس خەیاڵ میرزای خاس خەیاڵ
میرزای خولاسەی خاسەی خاس خەیاڵ
دانای دوڕشناس کان کۆی کەماڵ
سەڕڕاف بێ لاف با خەبەر جەحاڵ
شوعەرای سینە ساف گەنجینەی ئەبیات
بەیت و فەرد شیرین (شێخ سەعدی) سیفات
جا نوشین نە جای (جامی) جەوهەر بار
جەواهیر فرۆش سەرچەشمەی ئەشعار
لێوەی لەب لاڵ لەیلێ بەینەتان
شەیدای شێوەی ناز شیرین خەسڵەتان

***

بەڵێ میرزای خاس عاقیبەت وەخەیر
تۆ جە بارەی من هیچ نەداری سەیر
هیچ نمەپرسی جارێ جە جەستەم
جەستەی پەشێوحاڵ سەرتاپا خەستەم
ئومێدەن میرزا مین بەعدلئەییام (من بعد الایام)
نامەی ئنشای تۆ کەم نەبۆ جە لام
دایم یادێوە پەرێم بکیانی
ئاداب و تەرتیب یەک ڕەنگ بنمانی
پەی چێش وەنامەت دڵ مبۆ گوشاد
یاد ئاوەری کەر تا نەشی جە یاد
جەی وەرتەر یاران و پەردەی ئەییام
یاد کەردەم یاران باقی وە سەلام
(ڕەنجووی)م ڕەنجوور ماجەرای دنیام
پەی جەواب نامەی فەردت چەمەڕام

وەلی دێوانە بەنامەیێکی شیعری وەرامی نامەکەی ڕەنجووری دەداتەوە، لێرەدا هەندێ لە دێڕە شیعری

نامەی وەلی دێوانە بڵاودەکەینەوە:

مەولای لاڵ شوناس مەولای لاڵ شوناس
مەولای ئەولەوی دانای لاڵ شوناس
هەیاس دوڕناس ئەسڵ و نەسەب خاس
نەژاد پاکان نیزامی قیاس
(فیردەوسی تووسی) (جامی) موڵک جام
(خاقانی) خەیاڵ (ئەنوەری) ئەییام
(سەعدی) سوخەن دان بەحر مەعانی
(حافز) شیراز (سائیب) سانی
بەتای بێ هەمتا قەییووم بێ چوون
هەمتای تۆ کەمەن نە ڕووی دەور دوون
(شەوکەت) خۆشە چین پەیدای مەعناتەن
(عیسمەت) نە ئەوساف سیفاتت ماتەن
(مەولانا زەهیر) (فاریابی)ی دەور
فوزەلای فازیل نادیرەی خۆش تەور
هەنی چەند شوعەرای ئاسەف نیشانان
دەرس نە مەدرەسەی عیلم تۆ وانان
غەوواس موحیت دەریای عولوومی
شیعر مەسنەویت مەر(مەولای ڕۆمی)

***

کەلامت سەرمەشق ئینشای زەینمەن
نامت بینایی هەر دوو عەینمەن
لا تەشبیه چون وەیس ڕمووودەی ڕەسووڵ
هەر هام نە تەحسیل وەسڵت کەم وسوول
نەوا بواچی جەو زامن دووریم
(دێوانە)م بەندەی مەولای (ڕەنجووری)م

وەک لە نامەی هەردوو شاعیر دەردەکەوێ هەریەکەیان هەوڵی داوە بەشان و باهووی ئەوی دیکەیاندا هەڵبڵێ. دیارە لێرەدا مەبەس پیشەسازیی شیعرە، بۆیە هەریەکەیان برادەرەکەی دەکا بەهاوڕێی شاعیرە گەورەکانی کلاسیکی ڕۆژهەڵات و پلەی شاعیریەتی بەشێوەییێک دیاری دەکا لە دوای ئەو پلەیە هیچی تر نەبێ. هەردوو شاعیر بایەخی گرنگیان بەسۆزی مرۆڤایەتی داوە بەرامبەر بەیەکتری. ڕەنگە کەسی وا هەبێ بیر لەوە بکاتەوە شیعری لەم بابەتە کە لە بنجدا دەچێتەوە سەر شیعری پێداهەڵدان (مەدح) زیادەڕەوی و موبالەغەی تێدا دەبێ، بەڵام ئەم موبالەغەیە بەرهەمی ئەدەبی لە گێتیی خەیاڵ و ئەفسانە دەگوێزێتەوە گێتیی ڕووداو و حەقیقەت.

ڕەنجووری و دەروێشی

لە کۆمەڵێک شیعری ڕەنجووری ئەوە دەردەکەوێ موریدی شێخ ئەحمەدی بۆنخۆشی عەوداڵان بووبێ. لەو کاتەدا تەریقەتی دەروێشی لە کوردستاندا بووە، بەڵام ڕێکوپێک نەبووە، لەوانەیە لەم لاو لەولا شێخ بووبن و خۆیان لەسەر تەریقەتێک حسێب کردبێ، یەکێکی وەکو ڕەنجووری ئەو شێخەی خۆشویستبێ و خۆی بەمریدی ئەو دانابێ، وەکو چۆن قوتابی مامۆستای خۆی گەیاندبێتە پلەی شێخی تەریقەتی دەروێشی.

ڕەنجووری لە شیعریدا بەرهەمی داهێنراوی ئەوتۆی نییە ئیلهامی لە سۆفیزم وەرگرتبێ وەک وێنەییێکی ڕۆمانتیکی هێنابیەتیە ناو ئەدەبی کوردییەوە، بەڵکو زیاتر لە وەسفی سۆفیزمە. لەم بارەیەوە لە شیعرێکیدا، لە ستایشی شێخ ئەحمەدی بۆنخۆشدا دەڵێ:

جا نە ئەوداڵان جا نە ئەوداڵان
یا شێخ شەهباز جانە ئەوداڵان
نیشتەجای شێخان ویەردەی ساڵان
سەفا بەخش قەلب سافی خەیاڵان
خەلیفەی موتلەق نە ڕاگەی تەریق
تەریق جەلای تۆ یاوان وە تەحقیق
شەریعەت دائیم گوفتەی ڕەواتەن
تەریقەت کردار دوور جە ڕیاتەن
مەعریفەت سۆزەن نە ڕووی خەیاڵت
حەقیقەت تەحقیق بییەن وەحاڵت
تەریقەت شەریف (قوتبی گەیلانی)
قابیلەن پەی تۆ وە خەلق بنمانی
سلووک تەسلیم (ئەلوانی) دڵبەند
بەوێنەی بەیداغ تۆ کەردەن بوڵەند
واتەی (قەسیدی) تۆ وانای تەمام

ڕوقعەی (رفاعی) تۆ زانای تەمام
شەرح (شازلی) تۆ کامڵ وەندەن
مدارات جە دەست (مداری) سەندەن

***

جازیبەت بەو تەور دڵ مدۆ نە گاز
ماوەرۆ مورید نە شام و شیراز
وڵگەی (کوردستان) تا وە(کەرکووک) شار
بەند بییەن وەدام سەییادیت تەیار
(ئەربیل) و (مووسڵ) تا سەرحەد (شام)
تۆ وە شێخ عەسر مزانان وەعام

لەم شیعرەدا ڕەنجووری ناوی چەند شێخێکی تەریقەتی بردووە، شێخی خۆی ئەگەر لەوانیشی گەورەتر حسێب نەکردبێ، هێناویەتییە ڕیزی ئەوانەوە. ناوچەیێکی جوگرافی فراوانی دەستنیشان کردووە لە خاکی کوردستانەوە تا قاپیی شام، ئەمە مەڵبەندی ئەو تەریقەتەیە کە شێخی ڕەنجووری مورشیدیانە.

جگە لە مەلای شاعیر شێخ ئەحمەد ڕێبەری تەریقەت و شەریعەتە، ئەوەی لەسەر ئەم بیروڕایە بێ بەرهەمی شیعری دەبێتە وەسفی سۆفیزم و دەچێتە ناو بابەتی شیعری فێرکردن و پەروەردەیییەوە (دیداکتیکی).

ڕەنجووری و عەبدولڕەحمان پاشای بابان

بەپێی شیعرێک ڕەنجووری نووسیویەتی لە ستایشی عەبدولڕەحمان پاشای بابان (١٨١٣ کۆچی دوایی کردووە) ئەوە دەردەکەوێ کە پاشای بابان لە شاری حیللە دەستبەسەر بووە یا بەندکراوە. لەم پارچە شیعرە لیریکییەدا دەردەکەوێ ڕەنجووری سۆزێکی بەکوڵی بووە بەرامبەر بە پاشای کورد کە بەڵگەی سەربەرزی و سەربەخۆیی کورد بووە. لە دواییدا ئەم پارچە شیعرە و شانازیکردن بەخاکی نیشتمانی کورد «کوردستان» ڕەنجووری وەک نیشتمانپەروەر و هەڵگری بیری کوردایەتی بەمەفهوومی سەدەی هەژدەم دەخەنە ڕوو.

لە شیعرەکەدا شاعیر دەڵێ:

شەماڵ شنیار شەماڵ شنیار
شەماڵ شەوگەرد شەمیم شنیار
شەن کەردەی شکەنج گێسووی لوول یار
شانا و تاناکەر بەڕەزای موغار
بۆ وەشتەر نە عەتر عەبیران بێزەن

بۆی ئەشەد بووان پەی وێ ئاخێزەن
مەحرەم پەردەی پەردە نیشانان
زینەت ئەفزای زەوق خورشید جەمینان
گوستاغ یا تاغ جا نە پێواران
ڕازدار ئەسرار مابەین یاران
شادی بەخش قەلب دەردەداران گشت
کلیل قاپی ڕازیار وەمشت
چون شای جەوانان گۆش دەربەواتەم
شەرحێم نویسان سەرکەیل ماتەم
ڕەوان بەڕاهی چون بەرق ڕەهوار
مدارا مەکەر تا وە (بەغدا) شار
نە بارگەی خاسان بوازە هیمەت
ڕووکەر نە ماوای قەیس پڕ بەینەت
دەور بدەر نەمولْک (بابل) بێ ئەندێش
بشۆ وەجایێ (حیللە) ماچان پێش
شەهزادێ جە نەسل بەگزادەی (بابان)
جە نەوەی ئۆجاغ مالیک ڕیقابان
والی ویلایەت (گشت کوردستان)ەن
ئیسم شەریفش (عەبدولڕەحمان)ەن
ستارەی بەختش قیران نەحسەن
جە حیلەی دنیا نە (حیللە) حەبسەن
بشۆش ئەو خیدمەت وێنەی خێرخواهان
باوەرە وە هەم ئاداب شاهان
جەو دما عەرزکەر ئادابان سەخت
سەرگەشتەگی حاڵ بەرگەشتەگی بەخت
واچە ئاغایان نەدیمان خاس
خاسەی غولامان قۆچاغ ئیخلاس
دوور بۆ قورعەی فاڵ نەرد نەحس شەندن

نامەی نا ئومێد بەخت تۆ وەندن
تکەی زووخ نە تۆی پژەی دڵ وەردن
پا بۆس دامان خوا جای نۆ کەردن
چەند کەسێ چون کۆر ئومێد وەدیدە
بەویر تۆوە بێن ئارەمیدە
جە خۆف ئاسیب تەعنەی ئەغیاران
وێشان ئاوین کەرد نە گۆشەی شاران
مات و سەرگەردان پەرگەندە و فیرار
بێ سەبر و ئارام وێنەی دەردەدار
پۆل خاڵخاسان پەروەردەی سەهەند
سەرسام بێن نە جەور زمانەی پڕ بەند

لەم شیعرەدا ڕەنجووری بای شەماڵ دەکا بەپەیک و دەینێری بۆ بابلی هەزاران ساڵ پێش ئێستا و شاری حیللەی سەردەم چونکە پاشای بابان لەوێ دەستبەسەرە یا بەند کراوە. شێوازی نامەبەر لە ئەدەبی کلاسیکیدا، بای شەماڵ بێ، یا باڵندە یاشتێکی تر بێ، ئەوەیە شاعیر بەرنامەی بۆ دادەنێ، بەکوێدا بچی و چی ببینی و حاڵی ئەوەی نامەی بۆ دەبا بەیان بکا!

شاعیر لە چوار نیوە دێڕ شیعری سەرەتای لیریکەکە گەمە بەدەنگی تیپی (ش) دەکا، دووبارە و سێ بارەی دەکاتەوە، بەمە لە ڕووی ڕەوانبێژییەوە هارمۆنییەکی جوان لە کێش و ڕیتمی شیعرەکە دروست دەکا و وەک مۆسیقاییێکی نەرم دەکەوێتە بەرگوێ.

ئاوازی ئەم شیعرە هەرچەندە سووک و نەرمە، بەڵام ڕەمزی ماتەم و غەم و پەژارەیە چونکە پاشای کوردستانی ئەو سەردەمە کەوتۆتە دەست دوژمن و ڕەمزی سەربەخۆیی کوردستان لە مەینەتی دایە، هۆی ئەمە بەلای شاعیرەوە بەدبەختی و قەدەری کوردە.

ڕەنجووری وەلی دێوانە دەلاوێنێتەوە

هەردوو شاعیری کورد ڕەنجووری و وەلی دێوانە لە سەردەمێکدا ژیاون، پێوەندی لە نێوانیاندا هەبووە، بەنامەی شیعری یەکتریان بەسەرکردۆتەوە. لە پاش کۆچی دوایی وەلی دێوانە، ڕەنجووری برادەری شیعرێکی ماتەمنامەی هۆنیوەتەوە تیایدا دەڵێ:

هامسەران ماتم هامسەران ماتم
یە خەیلێ وەختەن دڵ جە غەم ماتم
مات و پەشێو حاڵ ڕوو نە زوڵماتم
بێزار جە شادی ڕووی سەربیساتم

بەندەن بەندەران دوو کانچەی فەردم
کۆ بەستەن چون کۆ کۆکۆ کۆی فەردم
لێلاوەن سەراو سەرچەشمەی زەینم
تاریکەن تەمام ڕۆشنی عەینم
سەردەن کوورەی گەرم دەروون ئاهم
قەڵاخێن جە دوود جەرگ سیاهم
پەی چێش پەرێ مەرگ میرزای زەمانە
مەنشوور نە عالەم (وەلی دێوانە)
شوعەرای وەش کەلام نادیرەی ئەییام
دێوانەی پڕ عەقڵ (میرزا وەلی) نام
ساحێب بەیت و فەرد کامیل کەماڵ بی
نەزم و کەلام تەڕ شیرین خەیاڵ بی
شوعەرای باش سەڕاف زەمانە و دەوربی
جە گشت شاعیران ئەی عەسرە بەوربی
سەناخوان بەزم خان و وەزیربی
فەرد و بەیت ڕەوان ڕەوشەن زەمیربی
چرای (باجەڵان) مولک (دەرنە)بی
هام قیران ئەو جەی قەرنە نەبی
ئاوازش بەرز بی نە گردین شاران
بولەند کەردەبی نام نامداران
وە عەشرەت (گێژ) بی بەڵێ وەش تەرزبی
نام گشت عەشرەت جە فەیزش بەرزبی
(زەند) و (زەنگنە) و (جاف) و (پالانی)
گشت خاتر شادبێن بەو قەیس سانی

***

زووان ڕەوان (زەنگنە) هەم (زەند)
جە واتە و فەردش هۆر مەگرتن پەند
حەیف حەیف ئەی چەرخ چەواشەی چەپگەرد

میرزای نادیرەی ڕۆی ئەییامش بەرد
بادەی مەوت جە دەست جان ستان نۆش کەرد
دنیاش ئاست وە جا جاش وە خامۆش بەرد

***

خوداوەند بەلوتف ببەخشۆ گوناش
جەننەتوننەعیم باقی کەرۆ جاش
(ڕەنجووری) پەی مەوت میرزای (دێوانە)
هەر ئاخ ئاخشەن نە ڕووی زەمانە

بێگومان شیعری لەم بابەتە ئەوە دەخوازێ ڕەنجووری کە شیعر بۆ مردنی وەلی دێوانە دەنووسی دەبێ بەشاعیری گەورە و خوێندەواری بەرز و پیاوچاکی لە قەڵەم بدا. لێرەدا هەرچەندە قسەکانی ڕەنجووری موبالەغەی تێدابێ لە ڕووی حەقیقەتەوە و مەبەس ڕەوانبێژی و داهێنانی ڕۆمانتیکییانە بێ، بەڵام ئەگەر ئێمە هەندێ لەو موبالەغەیەی شاعیر بخەینە لاوە، لە زانیارییەکانیدا بایی ئەوەندە دەمێنێ وەلی دێوانە بەکەسێکی نەخوێندەوار نەزانین، بەڵکو بەپێی شیعرەکانی لە پلەیێکی باشی خوێندەواری دابنێین.

لەگەڵ پەپوولە

ڕەنجووری لە پارچە لیرێکێکیدا وەسفی پەپوولە دەکا و دەیدوێنێ و ئامۆژگاری دەکا. پەپوولە وەک قارەمانێکی دڵداری لە خۆبوردوو لە ئەدەبی کلاسیکیدا مایەی داهێنانی شاعیران بووە، بەم پارچە شیعرە شاعیر توانیویەتی گوڵێکی جوانی دیکە بخاتە ناو ئەدەبی کوردییەوە.

پەروانە سەد بار جە بولبول بەدتەر
وێڵ و سەرگەردان ڕیسوا و دەربەدەر
دایم دەور مەدۆ وێنەی دێوانان
نە بەزم خانان شاهان سوڵتانان
جە هەرکۆ شوعلەی شەم وینۆ وە چەم
فیکر نام و نەنگ جە لاش مبۆ کەم
پەڕ مەدۆ پەرواز مبۆ بێ درەنگ
بێ پەروا جە باس حەیا و نام و نەنگ
چونکە بێ بەرین جە نامووس و عار
ئاخر مسووچۆ وەشەرارەی نار
ئاداب عاشق مبۆ پەنهان بۆ

چەنی ڕەزای دۆست وێش سەرگەردان بۆ
وە تەرز ئادا و شیرینی و نەرمی
بیاوۆ وە وەسڵ دڵبەر وەگەرمی
وەختێ چەند ئەییام تەن دای وەمەینەت
پەرێ وەسڵ دۆست نمانای بەینەت
ئەووەل جە لای دۆست پایەدار مبی
ساحێب وەفا و بەین ئیعتیبار مبی
حاسڵ موددەعا و کام ڕەوا مبی
قابیل پەرێ وەسڵ ئەو لیقا مبی
ئەر سەودابازی بەی تەورەن ئەحواڵ
ئەرنە (ڕەنجووری) وێش کەر وە زوخاڵ

لەم شیعرەدا ڕەنجووری حیکایەتی دڵداری پەپوولە (پەروانە) و مۆم دەگێڕێتەوە، شاعیر پێش ئەوەی بڵێ هاڵاوی مۆم پەروانە دەسووتێنی، بەراوردی دەکا لەگەڵ حیکایەتی دڵداری بلبل و گوڵ، ئەمەش ئەنجامی ئەوەیە دڕکی گوڵەکە وەک نیشتەر بلبل بریندار دەکا و دەیکوژێ.

لەپێش ئەم شاعیرەماندا ماوە فراوان بوو لە ڕەمزی دڵداریی پەپوولە و مۆم وێنەی داهێنراوی ئەوتۆ دروست بکا ئەدەبی پێ دەوڵەمەند ببێ، نەک دووبارەکردن یا وەرگرتنی ئەو خەیاڵانە بێ کە شاعیرانی پێش ڕەنجووری وتبێتیان.

نهێنییەکانت بەکەس مەڵێ

لە ژیاندا گەلێ دیاردە هەیە بەسیفەتی تایبەتیی خۆییەوە دەناسرێ، زانستیی مەنتیقی کۆن خەریکی ئەم جۆرە بابەتانەیە، بەڵام ئێمە لێرەدا مەبەسمان ئەوە نییە، بەڵکو پارچە لیریکێکی ڕەنجوورییە، شاعیر لەو سیفەتە تایبەتییانە دەگەڕێ لە هەر دیاردەیێک (یا شتێکی) ئارەزوو دەکا باسی لێوە بکا، ئەم سیفەتانە کارێکی مەنتیقی نین، بەڵکو لە ئەنجامی تاقیکردنەوەیێکی هەستی شیعرایەتی دروست بوون.

لە شیعرەکەیدا ڕەنجووری دەڵێ:

نالەی دەردەدار بێ ئاخ نمەبۆ
دەروون عاشق بێ داخ نمەبۆ
عاشق تا دەمێ جەفاش نمەبۆ
بێ جەفا هەرگیز سەفاش نمەبۆ
گوڵ جە گوڵستان بێ خار نمەبۆ
بولبول جە عەشقش بێزار نمەبۆ

هەرکەسێ عەشقش ڕەفیق نمەبۆ
واسیل بەتەریق حەقیق نمەبۆ
تا مەجاز نە بۆ حەقیق نمەبۆ
بێ مەجاز حەقیق تەحقیق نمەبۆ
شێوەی مەجنوونی بێ لەیل نمەبۆ
کۆکەنی فەرهاد بێ مەیل نمەبۆ
هەرکەس بە عەشقش دڵشاد نمەبۆ
قاپی خەیر پەرێش گوشاد نمەبۆ
حەق ڕاگەی ڕاسەن فەن وازی نییەن
حەق جە فەن بازان هیچ ڕازی نییەن
حەق وە حیسابات پارە و پووڵ نییەن
لاش بەندەی دوو ڕەنگ هیچ قەبوول نییەن
ڕاگەی حەقیقەت بگیرە نە دەست
بشۆ نە مەیدان بێ پیاڵەی مەست
نوتق نەزانیت بەرەش بەقەفەس
ڕاز پەنهانیت مەواچە بەکەس

دەتوانین دوو تێبینی لە بابەت ئەم پارچە شیعرەی ڕەنجوورییەوە بخەینە ڕوو:

١- هەرچەندە کێشی شیعرەکە دە سیلابی ئاساییە و وەستان لە ناوەڕاست دایە، بەڵام ئەو هەناسەیەی لە ڕووی ڕیتم و مۆسیقا دراوەتە شیعرەکە لە شیعری تری ئەم کێشە جیای دەکاتەوە، جگە لەمە ئەوەی زیاتریش لایەنی ڕیتمی پڕ ئاوازتر کردووە بەشێکی زۆری قافیەی شیعرەکە یەکێتیی پاش قافیەیە لە وشەی «نمەبۆ»دا دەردەکەوێ، ئەمەش ڕەوانییێکی دیکەی داوەتە شیعرەکە.

٢- لە ڕووی وێنەی شیعرییەوە بەڵگەی مەنتیقی هێناوەتەوە بەڵام لە حەقیقەت و تەجرید دەریهێناوە و هەناسە و هەستێکی شیعرایەتی تازەی داوەتێ وەکو پەند و ئامۆژگاری و ئاوڕدانەوەی فەلسەفی دەکەوێتە بەرچاو.

***

ڕەنجووری یەکێکە لە گەورە شاعیرانی سەدەی هەژدەم. مەیدانی شیعری گەلێ فراوانە. هەموو لایەنێکی ژیانی ئادەمزادی گرتۆتەوە. کوردێکی دڵسۆز بووە، حەزی لە سەرکەوتنی میللەتی کورد کردووە. هۆگری خاک بووە، لە گیانی ناوچەگەری و عەشرەتگەری دوور بووە، هەر لەبەر ئەوەشە دەتوانین بڵێین زمانی شیعری ڕەنجووری تایبەتییە.

لە سەردەمی ژیانی ئەودا دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی لە ناوچەکانی هەورامان و دەشتی گەورەی گەرمیانی کەرکووک باو بوو، شیعر بەم دیالێکتە دەوترا، بەڵام ڕەنجووری هەوڵی داوە کوردی ناوچەی سلێمانی و شارباژێڕیش لە شیعری بگەن، لەبەر ئەوە شیعری ئەم شاعیرەمان دەچێتە ناو دڵی خەڵکێکی زۆر لە کۆمەڵی کوردەواریدا.

ئەم سۆزەی بەرامبەر بەمیللەت، ئەم هەڵوێستەی بەرامبەر بەخاک، لەهەر کوێییێک بووبێ بۆتە هۆی ئەوەی هەوڵ بدا شیعر بەدیالێکتی کرمانجی خوارووش بنووسێ، بەڵام لەمەدا سەرنەکەوت چونکە زەمینە بۆ ئەو کارە لەبار نەبوو. لە دوای ئەو ئەم هەلە بۆ نالی هەڵکەوت لە کۆمەڵی میرنشینی مۆدێرنی سلێمانی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەمدا، بۆیە تاقی کردنەوەکەی نالی هەر لە سەرتاوە گەیشتە لووتکە.

بەشی نۆیەم

ڕینیسانسی ئەدەبی کوردی لە باکووری کوردستان

دابەشبوون

ئەو کاتەی سەدەی شازدەم ڕۆژگارێکی یەکجار تەماوی بوو بۆ دیارکردنی دواڕۆژی میللەتی کورد، سەردەمێکی یەکجار گرنگیش بوو بۆ پتەوکردن و چەسپاندنی ڕژێمی هەردوو ئیمپیراتۆرییەتە تۆتالیتاری (فاشستی) و ئێکسپانسیۆنی (توسعی)یەکەی عوسمانی و سەفەوی.

لەو سەدەیەوە دەوری زێڕینی عوسمانییەکان دەست پێدەکا پاش سەرکەوتنیان بەسەر فارسەکاندا لە ئەنجامی جەنگی چالدیران (١٥١٤م) ئەم سەرکەوتنە گەورە و گرنگە بووە هۆی ئەوەی ساڵی ١٥١٦م بکەن بەسەرەتای کشان و خزین و بزووتنەوە و پەلهاوێشتن بۆ هەر چوار لا و داگیرکردنی خاک و میللەتان لە پێناوی فراوانکردنی سنووری دەوڵەتی نەتەوەیی تورکە عوسمانییەکان، بۆ چاکەی تورک نەژاد و خراپەی نەتەوەکانی تر.

لەولاشەوە بنەماڵەی سەفەوی لە ئەنجامی شۆڕشێکی سۆفیزم ئامێزەوە ڕژێمی شایەتییان بەناوی خۆیان لە ساڵی ١٥٠٢م نوێ کردەوە، ئەگەرچی لە جەنگی چالدیراندا شکستیان هێنا، بەڵام ئایینزای شیعی کە بۆ یەکەم جار دەسەڵاتی سیاسی گرتە دەستی خۆی، یارمەتی دان کە خۆیان بپارێزن و زۆربەی هەرەزۆری شیعە بچنە ژێر ئاڵایانەوە. ئەوەی ئاشکرایە ئەوەیە جەنگی چالدیران لەسەر خاکی کورد ڕووی دا، ناوەرۆکی زۆرانبازی بوو لە نێوان ئایینزایانی سوننی و شیعی، هەرلایەنێکیان سەربکەوتانایە قازانجی کوردی تێدا نەدەبوو.

بێگومان ئەنجامی جەنگی چالدیران کارێکی گەورەی کردە سەر ڕێباز و گۆڕانی کۆمەڵی کورد لە هەموو ڕوویێکەوە. ئەو قسەیە زۆر ڕاست و بەجێیە کە دەڵێ: سەرەتای مێژووی تازەی کوردستان لەپاش ئەو جەنگەوە دەست پێدەکا.

گۆڕانەکە ئەوەندە قووڵ و کاریگەر بوو، دەبوو خەڵکی کورد بەجۆرێکی تر بیر لە خۆیان و دواڕۆژیان و پێوەندییان بەخاکەوە بکەنەوە. خوێندەواری کوردی ئەو سەردەمە پتر هەستی بەبوونی نەتەوایەتی خۆی کرد و بۆی دەرکەوت کە ئەم نەتەوەیە ناتوانێ پارێزگاری بوونی نەتەوایەتی خۆی بکا بەبێ زمانی کوردی. بەڕاستیش زمان جەوهەری هەرە گرنگی کەسایەتی کورد بووە.

مەڵبەندی خوێندەواری

مزگەوت مەڵبەندی بنچینەیی خوێندەواری بوو، لەبەر ئەوە بیری نەتەوایەتی لەوێوە هاتە دەرێ. بنیادی مزگەوت بۆ عیبادەتی ئایینی ئیسلام بوو، ئینجا حوجرەی خوێندنی تێدا کرایەوە بۆ مەبەسی فێرکردنی زمانی عەرەبی و هەموو زانستییەکانی کە پێوەندییان بەزمانی عەرەبی و ئایینی ئیسلامەوە هەیە.

بەکوردی کردنی خوێندەواری لەو ڕۆژگارەدا، لە دوو گۆڕەپاندا دەستی پێکرد:

١- گۆڕەپانی زمانی عەرەبی و ئایینی ئیسلام.

٢- گۆڕەپانی ئەدەب.

١- گۆڕەپانی زمانی عەرەبی و ئایینی ئیسلام:

گومان لەوەدا نییە کە مەلایانی کورد لە حوجرە وانەکانی زمانی عەرەبیشیان بەکوردی دەوتەوە، بەڵام لەو ڕۆژگارەدا بەپێویستیان زانی ئەم سەرچاوە و کەرەستانە بەزمانی کوردی بخرێنە سەرکاغەز، ئەم هەستە تازەیە کۆمەڵێک خوێندەواری بزواند، وابوو عەلی تەرەماخی هەوڵی دا زانستی سەرف (صرف) بەکوردی بنووسێتەوە (١٥٩١). لەگەڵ ئەوەی ناوەرۆکی ئەو زانستییەی لە عەرەبییەوە وەرگرتووە و گۆڕیویەتییە سەر زمانی کوردی، بەڵام دەستوورەکانی بە بەڵگەی زمانی کوردیشەوە دەبەستێتەوە.

مەلا یوونسی هەلقەتەینی (١٧٨٥م کۆچی دوایی کردووە) سێ نامەی خوێندنی حوجرەی بەکوردی نووسیوەتەوە: «تەرکیب = ترکیب»، «تەسریف = تصریف» و «زورووف = ظُروف»، گرنگترینی ئەمانە «تەرکیبا مەلا یوونس»ە لە زانستی نەحوودا، لێکدانەوەشی کردنەوەی «عەوامیلی جورجانی = عوامل الجرجانی»یە، سەرەتای بەم جۆرەیە: «تو بزانە دوو مەزهەب جاری بوونە د تەرکیبا (بسم الله)یێ دا، مەزهەبی بەسرییان و مەزهەبی کووفییان...».

مەلا خەلیلی سیرتی (سعرتی) (١٧٥٣ - ١٨٤٣) لە بواری وشەی کوردی لە حوجرەی مزگەوتدا کۆششێکی باڵای هەیە. نزیکەی سی نامەی بەزمانی کوردی نووسیوەتەوە، بەڵام هەموویان دەست نەکەوتوون، نامە گرنگەکانی ئەمانەن:

(١) کتێبی «نەهجولئەنام = نهج الأنام» لە زانستی «عەقیدە» دەدوێ، بەشیعر ڕێکی خستووە.

(٢) کتێبێکی تری لە زانستی «تەجوید = تجوید»دا هەیە.

(٣) کتێبی «زورووف» لە نەحوودا، لێرە لاسایی «تەرکیبا مەلا یوونس»ی کردووە.

لەگەڵ هەموو ئەو کارەساتانەی لە ئەنجامی تیرۆری زەبر بەدەستان بەسەر کوردی سەرووددا هاتووە، تا ئێستاش ئەم نامیلکانە وەکو سامانێکی نەتەوایەتی لە مزگەوت و ماڵی کورد بەتایبەتی لە گوند و دێهاتەکاندا پارێزراون و لە حوجرەی مزگەوتدا دەخوێندرێن.

٢- گۆڕەپانی ئەدەب:

لەناو جەرگەی ئەدەبی فۆلکلۆری ڕەسەنی کوردی و تاقیکردنەوەی نەتەوەکانی تری موسڵمان لە داهێنانی ئەدەبی کلاسیکی «غەزەل و قەسیدە»دا لە ناوچەی بۆتان بەرهەمی ئەدەبێکی ڕەسەن و ڕەنگین و نایاب سەری دەرهێنا و لە هەموو ناوچەکانی باکووری کوردستان دەنگی دایەوە.

ئەم دیاردە تازەیە دوو ڕێچکەی گرتبوو لە ڕووی ڕوخسارەوە:

١- ئەدەبی گشتی یا ئەدەبی میللی یا ئەدەبی زۆربەی خەڵکی کورد ئەدەبێک بوو زیاتر لە ئەدەبی میللییەوە (فۆلکلۆرییەوە) نزیک بوو، شاعیر هەوڵی دەدا زۆرترین خەڵک لە شیعرەکانی بگەن، هەر

لەبەر ئەوەش بوو لاسایی بابەت و هونەرەکانی شیعری میللی دەکردەوە. وەکو بابەتی لیریکی و بەیت کە لەسەر کێش و قافیە هەمەجۆر و ڕەنگاوڕەنگ ڕێک دەخران. بنیادنەرەکانی ئەدەبی کوردی لە باکووری کوردستان زۆربەیان شاعیری ئەم چەشنە بەرهەمە بوون، وەکو عەلیی هەریری، فەقێ تەیران، مەلای باتەیی و مەنسووری گێرگاشی.

٢- ئەدەبی تایبەتی یا ئەدەبی کلاسیکی یا ئەدەبی خوێندەوار و ڕۆشنبیری کورد ئەدەبێک بوو لەسەر بنج و بناوانی ترادیسیۆن (تقالید)ی ئەدەبی ئیسلامەوی و ئەدەبی ڕەسەنی خۆماڵی دامەزرا.

مەلا جزیری یەکەمین شاعیری کورد بوو کە تاقیکردنەوەی «غەزەل و قەسیدە»ی هێنایە ناو ئەدەبی کوردییەوە، ئەحمەدی خانیش هونەری چیرۆکی شیعری گەیاندە پۆپە لە «مەم و زین»دا. جگە لەم دوو شاعیرە گەورەیە، شاعیرانی تری وەکو عەلی هەریری دەستێکی درێژی هەبوو لە شیعری «غەزەل و قەسیدە» و سەلیمی سلێمان لە چیرۆکی شیعری و مەلای باتەیی لە هەردووکیاندا.

مەبەسی شیعر

ئەدەبی کوردستانی سەروو لە سەدەی شازدەمدا دەستی پێکرد، سەدەی حەڤدە و هەژدە دەوری زێڕینی بوو، سێ کوچکەی لووتکەی شیعر فەقێ تەیران و مەلای جزیری و ئەحمەدی خانی هەموو بابەتەکانی شیعری کوردییان خولڤاند، ئەوەی خۆماڵی کە سەر بە ئەدەبی نەنووسراوی میللی بوو (فۆلکلۆر) و ئەوەی سەر بەشیعری ئیسلامەوی بوو کە لە ئەنجامی لێکدانی مەدەنییەتی عەرەب و فارس و تورکی عوسمانی و کورد پەیدا بوو.

شیعری ناوچەکانی کوردستانی سەروو لەچاو شیعری ناوچەکانی کوردستانی باشوور، لەسەر بنج و بناوان و جەوهەری کۆمەڵی کوردەواری دامەزراوە و مەیدانی گەلێ فراوانە بەشێوەیێکی گشتی لە ڕووی ناوەرۆکەوە دەکرێ بە دوو بەشەوە:

١- چیرۆکی شیعری (ڕۆمانی شیعری)

٢- شیعری غەزەل و دڵداری.

چیرۆکی شیعری بەشێوەیێکی گشتی لە قالبی سروودی سوارچاکی و حیکایەتی مەلحەمی و چیرۆکی دڵداری ڕۆمانتیکی خۆی نواندووە. ئەمە لە ئەدەبی کوردستانی باشووردا نابینرێ. کاری ئەدەبی بێگانە لەسەر ئەمە زۆر کەم بووە، ئەگەر هەندێ جار لە ناوەرۆکدا ئەم کاریگەرییەی دەرەوە دیاربووبێ، لە ڕوخساردا بەتەواوی دیار نەبووە.

ئەم ئەدەبە بەپێچەوانەی ئەدەبی کرمانجیی خواروو جەوهەرەکانی لە ئەدەبی میللی نەنووسراوی فۆلکلۆری وەرگرتووە.

کۆمەڵێک بەرهەمی شیعری ڕەسەن لە ڕووی ڕوخسارەوە وێنەیان لەو شیعرە موسڵمانەوییە وەرنەگیراوە کە شاعیرە کلاسیکییەکانی وەک مەلای جزیری غەزەل و قەسیدەیان پێ نووسیوە، لەمانە بۆ بەڵگە چیرۆکی شیعری «شێخی سەنعان»ی فەقێ تەیران و «مەم و زین»ی ئەحمەدی خانی و «مەولوود

نامە»ی مەلای باتەیی.

شاعیرانی کورد تەنیا خەریکی دڵداری نەبوون، هەندێکیان بەچاکی لە دواکەوتوویی کورد گەیشتبوون، هۆی ئەو زوڵم و زۆرییەی کە دەستی بەسەری داکێشابوو لایان ئاشکرابوو. لە کاتێکدا ڕێزیان لە هەندێ میری دەرەبەگ دەنا وەک ڕەمزی سەربەخۆیی میللەت تەماشایان دەکردن چونکە کردەوەی باشیان هەبوو هەر لەو کاتەدا بەچاوێکی نزم دەیاننواڕییە ئەو میر و دەرەبەگانەی هەڵسوکەوتیان لە چاکەی داگیرکەر بوو لە سوڵتانانی عوسمانی و شاهانی عەجەم.

لایەنێکی دیکەی گرنگی ژیانی کۆمەڵایەتی مەسەلەی زمانی کوردی بوو. شاعیرانی ئەو سەردەمانە مەبەسی سەرەکییان پارێزگاری زمانی کوردی و تێکۆشان بۆ پێشخستنی. ئەوەیان باش دەزانی لە ڕوو بوونی زمان نیشانەیێک بوو بۆ بەرزبوونەوەی ئەدەبی کوردی، بەتایبەتی لە دەور و زەمانێکدا زمانی کوردی لەچاو زمانەکانی تری وەکو تورکی عوسمانی و فارسی باو نەبوو.

ئەو شاعیرانەی ڕینیسانسی کوردستانی سەروو بەهۆی کۆمەڵە بەرهەمێکی جوان و بەرزی ئەوانەوە زمانی شیعری کوردی دروست بوو، پێشەنگی کاروانەکە بوون، ئەمانە زنجیرەیێک بەرهەمی چیرۆکی شیعری و مەلحەمەیان گەیاندە ئەنجام، ئەمانەیان لە سەرچاوەی نەتەوە هاوسێکانیان وەرگرتووە، لەو بەرهەمە بەناوبانگانە دەتوانین ناوی ئەم کارە ئەدەبیانە ببەین: «یووسف و زولەیخا»ی سەلیم سلێمان (سەدەی هەڤدەم)، هەروەها ئەم شاعیرە «لەیلا و مەجنوون»یشی نووسیوەتەوە، ئینجا مەلا مەحموودی بایەزیدی ئەویش «لەیلا و مەجنوون»ێکی دیکەی داناوە لە ساڵی ١٨٥٩.

ئەم بەرهەمە شیعرییانە بەهۆی هونەری بەرز و ئەو وەستایەتییەی شاعیران تیایاندا خەرجیان کردووە و بەزمانی زکماکی خۆیان نووسیویانەتەوە، بووە بەبەشێکی گرنگ لە سامانی نەتەوایەتی و چۆتە ناو دڵ و گیانی خەڵکی کۆمەڵی کوردەوە.

ئەگەر کاریگەری شیعری موسڵمانەوی لە چیرۆکی شیعری کوردی زۆر کەم بووبێ، ئێمە لە بابەت غەزەل و قەسیدەوە بەرامبەر بەوێنەیێکی پێچەوانە دەوەستین.

ئەو پارچە شیعرە دڵدارییانەی کە لەسەر کێشی عەرووز دانراون و پێڕەوی هەموو ئەو جەوهەرانە کراوە کە بۆ غەزەل پێویستن، ئەمە لەگەڵ پەیدابوونی شیعری کوردستانی باکوور وەکو زمانێکی شیعری سەری هەڵدا.

سەرۆکی قوتابخانەی غەزەل لە کوردستانی باکووردا مەلای جزیری بوو. دیوانی جزیری لە ڕووی خەیاڵی شیعری و داهێنانی هونەرییەوە لەڕێزی دیوانی شیعری شاعیرە هەرە گەورەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوەستێ.

عەلی هەریری

بەشی دەیەم

عەلی هەریری

١٥٣٠ - ١٦٠٠

ژیانی عەلی هەریری

عەلی هەریری (حەریری) یەکێکە لە شاعیرە هەرە کۆنەکانی باکووری کوردستان. مێژووی ئەدەبی کوردی زیاتر ناوی پاراستووە، لەوەی بەرهەمی شیعری خستبێتە بەردەست.

کۆنترین زانیاری تۆمارکراو لەبابەت شاعیرەوە ئەو چەند دێڕەیە کە دەسگای کوردناسی ڕووسیا لە ساڵی ١٨٦٠دا بڵاوی کردۆتەوە. ئەلێکساندر ژابا بەزمانی کوردی و فرەنسی ئەم شاعیرەی بەیەکەمین شاعیری کورد داناوە و دەڵێ: عەلی هەریری (حەریری) دیوانێکی بچووکی هەیە، شیعر و قەسیدەکانی تێدا تۆمارکراوە. هەرچی حەریریشە گوندێکە لە ناحیەی شەمزینانی سەر بە سنجەقی هەکاری. شیعرەکانی زۆر بەناوبانگ و خۆشی لە کوردستان ناسراوە، لە گوندی خۆی کە حەریرە نێژراوە.

هەموو ئەوانەی لە دواییدا لە کوردەکان خۆیان و ڕۆژهەڵاتناسەکان کە باسی شاعیریان کردووە تەنیا لە دەوروبەری ناوەرۆکی ئەو چەند دێڕەدا سووڕاونەتەوە.

لەپاش تێپەڕبوونی چارەکە سەدەیێک بەسەر ئەو زانیارییانەی لە بابەت ژیانی عەلی هەرێرییەوە کەوتنە ناوەوە، لە ساڵی ١٨٨٧ ڕۆژهەڵاتناس و کوردناس ئەلبێرت سوسینی پارچەیێک لە شیعری شاعیری بڵاوکردەوە.

بەڵام کوردناسی ئەوروپا عەلی هەریری بەخەڵکی کورد نەناساندووە، بەڵکو بە ڕۆژهەڵاتناسی ئەوروپا و لە دواییدا بەڕۆشنبیرانی کوردی سەدەی بیستەمی ناساندووە. بەڕاستی کورد ئەم شاعیرەی خۆی لە ڕێگەی سەرچاوە کوردییەکانەوە دۆزیوەتەوە.

کۆنترین کەسێکی کە یادی عەلی هەریری کردبێ ئەحمەدی خانییە، لە «مەم و زین»دا ناوی سێ شاعیرە کلاسیکییەکانی باکووری کوردستان دەبا ، مەلا جزیری، عەلی هەریری، فەقێ تەیران:

گەر دی هەبووا مە ژ خودانەک
عالی کەرەمەک لەتیف دانەک
عیلم و هونەر و کەمال و ئیزعان
شیعر و غەزەل و کیتاب و دیوان
من دی عەلەما کەلامێ مەوزوون
عالی بکرا ل بانی گەردوون

بیناڤە روحا (مەلێ جزیری)
پێ حەی بکرا (عەلی حەریری)
کەیفەک وەبدا (فەقیهی تەیران)
حەتتا ب ئەبەد بمایە حەیران
چ بکەم کو قەوی کەسادە بازاڕ
نینە ژ قوماشێ را خریدار

لە پاش سەدە و نیوێک حاجی وتوویەتی:

دوو عەلین شاعیرن وەکو حەسسان
بەردەشان و حەریرە مەسکەنیان

لە بابەت ساڵی لەدایکبوون و کۆچی دوایی ئەم شاعیرەمان لە لێکدانەوە و بەراورکردن و وردکردنەوەی هەموو ئەو بیروڕایانەی کە لەم بابەتەوە کەوتوونەتە ناوەوە گەیشتووینەتە ئەوەی کە عەلی هەریری لە دەوروبەری ساڵی ١٥٣٠م لە گوندی هەریری ناوچەی شەمزینانی هەرێمی هەکاری لەدایک بووە. هەر لەوێش لە دەوروبەری ساڵی ١٦٠٠ کۆچی دوایی کردووە.

عەلی هەریری لە دەرچووانی حوجرەی مزگەوتە، وەکو لە شیعرەکانیدا دەردەکەوێ شارەزاییێکی تەواوی لە شەریعەت و زانیارییەکانی ئیسلام بووە. هەروەها ئاگادارییێکی باشیشی لە ئەدەبیاتی سۆفیزمی ئیسلامی سەردەمی خۆی بووە. نازناوی شیعری ناوی ڕاستەقینەی خۆی «عەلی» بووە و لە قەسیدەکانیدا بەکاریهێناوە.

لەم دواییەدا عەبدولڕەقیب یوسف هەندێ زانیاری تازەی هێناوەتە ناوەوە لە بابەت عەلی هەرێرییەوە، بەهیچ جۆرێ نابێ پشتگوێ بخرێ. ئەو زانیارییانە زانینی نێوەندی ئەدەبی و بۆچوونەکانی ئەلێکساندر ژابا ڕەت دەکەنەوە دەڵێن عەلی خەڵکی هەریری خۆشناوەتی ناوچەی سۆرانە. عەبدولڕەقیب بەهۆی ئەوەی شارەزاییێکی تەواوی لە ناوچەی هەکاری و وان هەیە لەسەر ئەو باوەڕەیە لەوێ ئاواییێک نییە بەناوی «هەریر»ەوە، هەروەها لەو ناوچانەی کوردستانی سەروو بەناوبانگ نییە و بەشاعیر نەناسراوە و شیعریشی لەناو خەڵکیدا بڵاو نییە. کەچی بەپێچەوانەوە لە هەریری سۆران و ناو خۆشناوەتیدا ناوبانگی هەیە، هەندێ کەس بە«عەلی عاشق» ناوی دەبەن و شیعری بەگۆرانی دەچڕن، جگە لەوە بە «مەلا عەلی شاعیر»یش ناوی دەهێنن.

عەبدولڕەقیب یوسف گۆڕی شاعیریشی دۆزیوەتەوە ئێستا گۆڕەکە لە حەوشەی خانووی عەلی حوسێن سوورچی دایە، ئەم دڵسۆزە گۆڕەکەی هەڵگرتووە و دیواری بۆ کردووە، ناوی شاعیری لەسەر کێلەکان نووسیوە و شانازی بەوە دەکا کە پارێزگاری گۆڕی شاعیرە. دیارە لەکاتی خۆیدا جێی گۆڕی هەریری گۆڕستان بووە، لە پاشانا گۆڕەکان هەموویان تێکدراون، تەنیا قەبرەکە وەک پیاوچاک (قسن) ماوەتەوە.

لێرەدا چەند پرسیارێک دروست دەبێ: شیعری عەلی هەریری شەقڵی شیعری کوردستانی سەرووی